

LUNDS
UNIVERSITET

Vy från Åsljunghöjden. Foto: Örkelljunga kommun 2021.

Tillgång, efterfrågan och miljöerbjudanden

- **En studie av landskapets roll i den tidigmedeltida kolonisationen av nordvästra Skånes skogsbygder**

Erik Olsen

ARKH04

Kandidatuppsats i Historisk Arkeologi

Handledare: Jonas Monié Nordin

Institutionen för arkeologi och antikens historia

Lunds universitet

Förord

Hur och när slutade järnåldern att vara järnålder i Skandinavien, och i stället övergick till att bli medeltid? Frågan blev upprinnelsen till idén om att studera förändringar i användandet av landskap och resurser i övergången mellan yngre järnålder och medeltid. Sedan jag hösten 2020 skrev en kandidatuppsats i förhistorisk arkeologi om förändrade bebyggelsehierarkier och aktörskap i södra Malmöområdet under 500-talet, har mitt intresse för rumslig organisation och användning av landskap i olika tider växt.

På ett övergripande plan kan rumsliga relationer, ekonomiska strategier och organisation av bebyggelse och infrastruktur ses som några av de mer talande aspekterna för hur människan har utnyttjat landskapet och dess egenskaper i olika tider. Att studera hur social organisation, infrastruktur och bebyggelse har förändrats över tid bör därför också kunna berätta om hur användandet av landskapet har förändrats, samt även hur samhällen har förändrats ideologiskt, teknologiskt och ekonomiskt.

Efter samtal med Henrik Bernro, som under våren 2021 skrev en masteruppsats i historisk arkeologi vid Lunds universitet om förändrat landskapsutnyttjande i Blekinge mellan järnålder och medeltid (Bernro 2021), inspirerades jag av hans applicering av perspektivet om landscape affordance i sin landskapsanalys. Genom att betona landskapets roll och delaktighet i omfattande samhällsförändringar kan praktiska aspekter lyftas fram, vilka kan nyansera etablerade förklaringsmodeller av de övergripande förändringar som har skett genom historien.

Jag vill främst tacka min handledare Jonas Monié Nordin för värdefulla kommentarer, stöd och hjälp under skrivprocessen, och för att ha trott på idén sedan start. Därtill vill jag tacka Mats Roslund för bra kommentarer på texten som också har gjort den bättre. Jag vill också rikta ett tack till Per Lagerås och Bo Strömberg för uppmuntran och för tillstånd att använda figurer från deras publikationer. Även Henrik Bernro ska ha tack för bra samtal om ämnet som har bidragit till arbetet.

6 januari 2022

Erik Olsen

Abstract: *The aim of the thesis is to examine which significance the landscape and its inherent properties, resources and economical potential had in the processes that led up to a medieval society in Scandinavia. By making the role of the landscape visible in societal changes, the understanding of expansion and regression, economical strategies and spatial relations can be further broadened. A case study is conducted in the forested area of north-western Scania between Örkelljunga and Skånes Fagerhult, which was subject to agrarian expansion and settlement during the Viking Age and early Medieval Ages (ca. 800-1300). The examined locations in the area are Östra Ringarp, Grisavad, Vårsjö Utmark and Bjärabygget. To make the implication of the landscape visible in processes of change, a perspective of affordance is used. The outlook of landscape affordances is used to study the inherent properties and potential that exists in different surfaces in the landscape, and how the use of resources and spatial organisation of society has related to these. The study demonstrates that a shift in economic strategies took place in the area between the Viking Age and the Medieval Ages. From an initial purpose and economy of pastures and agriculture, a breaking point is identified during the 12th and 13th century when local production of bloomery iron, charcoal, tar and milling was commenced. The study further shows how cognitive and cultural relations and interconnections to surfaces in the landscape changed as a response to a new societal situation, new and increasing material needs and a new commercial ideology in Europe and in the growing Danish kingdom.*

Innehåll

Inledning	4
Problemformulering	4
Syfte och frågeställningar.....	4
Forskningshistorik	5
Teoretiska perspektiv	9
<i>Perspektiv på landskap</i>	9
<i>Miljöerbjudande (Affordance)</i>	11
Material och metod.....	14
Källkritik	15
Analys	16
Skogsbygd i nordvästra Skånes inland.....	16
<i>Östra Ringarp</i>	22
<i>Grisavad</i>	24
<i>Värsjö Utmark</i>	26
<i>Bjärabygget</i>	28
<i>En kort överblick</i>	30
Diskussion	32
Agrar expansion och nya behov	32
Slutsatser	47
Landskapets roll i en medeltida samhällsorganisation	47
Vad tillför analysen av miljöerbjudanden?.....	49
Sammanfattning	49
Referenslista.....	50
Litteratur	50
Internet	55

Inledning

Problemformulering

Riksbildning, bybildning, urbanisering och sockenbildning är begrepp och processer som har fått en central roll i forskningen och bilden av de framväxande medeltida samhällena i Skandinavien under tiden kring slutet av det första årtusendet och början på det andra. Orsakerna bakom de sociala omstruktureringarna av samhället och bildandet av byar, städer, uppkomsten av nya institutioner och administrationer har diskuterats flitigt. Exempel på orsaker som lyfts fram är ökad befolkning, ny teknologi, influenser från kontinenten, samt kristendomens och kungamaktens ökande inflytande och administration (t.ex. Thomasson 2005, s. 49f.). Andra praktiska och inneboende materiella aspekter har emellertid fått stå mer i skymundan, så som exempelvis hur ekonomiska och sociala förändringar rumsligt har förhållit sig till landskapets fysiska egenskaper. För att synliggöra några av dessa mindre tydliga aspekterna av hur och varför järnålderssamhällena omformades rumsligt och socialt, är det av intresse att studera vilken roll landskapet hade, och vilken roll landskapets inneboende egenskaper, potential och kapaciteter spelade i framväxten av medeltida samhällen, bybildning, urbanisering och riksbildning i Skandinavien.

Syfte och frågeställningar

Uppsatsen studerar vilken roll landskap och dess inneboende resurser och möjligheter spelade i förändringar som ledde fram till en medeltida samhällsorganisation, och förändrade materiella förutsättningar i Skandinavien under yngre järnålder och tidig medeltid. För att synliggöra landskapets roll för förändringsprocessen görs en fallstudie i ett område mellan Örkelljunga och Skånes Fagerhult i nordvästra Skåne. Området präglades av kolonisation och agrar bebyggelseexpansion vid tiden för bybildningen under sen vikingatid till högmedeltid (ca. år 1000–1300). Till skillnad från många områden i exempelvis södra och västra Skåne, där befintliga samhällen och kulturlandskap strukturerades om, påbörjades utbredningen av kulturlandskapen och byarna i nordvästra Skånes skogar först under vikingatid och tidig medeltid.

Föreliggande studie syftar till att förstå förändringar i rumslig organisation och landskapsutnyttjande på några utvalda platser i nordvästra Skånes skogsbygder under tiden för den så kallade bybildningen, utifrån ett resurs- och landskapsbetonat perspektiv. Genom att lyfta landskapets roll i sociala och ekonomiska förändringsprocesser går det att belysa hur

ekonomiska strategier, bebyggelse och organisationen av landskapet har relaterat till landskapets inneboende funktioner, förmågor och resurser.

För att studera hur ekonomiska strategier och rumslig organisation av landskapet relaterar till landskapets potential studeras undersökningsområdet utifrån ett så kallat *landscape affordance*- perspektiv. *Landscape affordances*, på svenska ibland kallat för *miljöerbjudanden* i brist på ett bättre svenskt ord, härstammar från psykologin. Begreppet används här för att analysera och studera ytor i landskapet utifrån vilka möjligheter, kapaciteter, potentialer, egenskaper samt begränsningar av dessa, som människor har sett och tagit hänsyn till för att kunna bemästra livet, landskapet och resursutnyttjande i sina närmiljöer (till exempel Gibson 1986; Kempf 2020).

Uppsatsens frågeställningar är:

- Vilken roll spelade landskapet för den agrara expansionen i undersökningsområdet under tidig medeltid?
- Förändrades användandet av landskapet i det undersökta området under vikingatid och tidig medeltid? I så fall hur?
- Vilka resursuttag kan spåras i undersökningsområdet?

Uppsatsen är strukturerad så att läsaren först får en inledande bakgrund till studiens problemformulering, syfte och frågeställningar, samt får en inblick i forskningshistorik och teoretiska perspektiv som ligger till grund för arbetet. Efter inledningsavsnittet följer analysavsnittet, där materialet presenteras kort i sin helhet med kartor över hela landskapsutsnittet och de enskilda lokalerna. I diskussionsavsnittet diskuteras och tolkas förändringar som sker i materialet i kronologisk ordning baserat på dateringsunderlaget, utifrån perspektivet om *miljöerbjudanden/affordances*. Avslutningsvis presenteras studiens slutsatser som följs av en sammanfattning.

Forskningshistorik

Forskningen som har rört framväxten av den medeltida samhällsorganisationen och de historiska bylandskapen har framför allt betonat olika aspekter om befolkningstillväxt, teknikens utveckling eller i vissa fall försvar som huvudsakliga anledningar bakom bybildningen under yngre järnålder (Thomasson 2005, s. 49f.). Även andra sociala aspekter av bybildningsprocessen och samhällsförändringar under tidig medeltid har behandlats, där viktiga bidrag har gjorts av bland andra Jan Henrik Fallgren (1993, 2006) och Katalin Schmidt Sabo (2005, 2019). Vidare har Emma Bentz sammanställt en bred forskningsöversikt

över den medeltida landsbygden som forskningsfält (Bentz 2008). Den danska riksbildningens roll för det medeltida samhällets framväxt i Skånelandskapen har också diskuterats (Lihammer 2007), liksom den dynamiska period som 1100-talet utgjorde i Skandinaviens och Danmarks historia (Carelli 2001).

Ett viktigt tvärvetenskapligt projekt som har studerat det skånska jordbrukslandskapet diakront i ett långtidsperspektiv är Ystadprojektet, som pågick mellan sent 70-tal och tidigt 90-tal. I projektet fastslogs bland annat att jordbrukslandskapet präglades av perioder av både expansion, tillbakagång och nykolonisation, som under tidig och högmedeltid resulterade i konsolideringen och cementerandet av fasta byar och de historiska landskapen. Både sociala och ekologiska förklaringsmodeller till det medeltida samhällets framväxt utvärderades (t.ex. Berglund 1991; Callmer 1991).

En typisk återkommande diskussion om det medeltida samhällets framväxt är sambandet mellan ny teknologi och förändring av samhället (t.ex. Myrdal 1985, s. 152ff.). Ett synsätt inom forskningen menar att det var den nya tekniken som skapade möjligheter att förändra samhället och bland annat bilda byarna. Ett annat synsätt påtalar att det tvärtom skulle vara byarnas organisation som frambringade ny teknik. Relationen mellan en ökad befolkning, hur jordbruket var organiserat och vilka jordbruksmetoder och tekniker som användes har generellt varit ett omdiskuterat ämne (Skansjö 1983, s. 125ff.; Callmer 1986, s. 180). Som Joakim Thomasson har påtalat, har vikten i debatten om bybildningen och framväxten av bylandskapen främst lagts vid att förklara sambanden mellan teknikens utveckling, befolkningsökningen och andra samhällsförändringar, med byarna och de nya landskapen någonstans i mitten som ett resultat utav dessa (Thomasson 2005, s. 50).

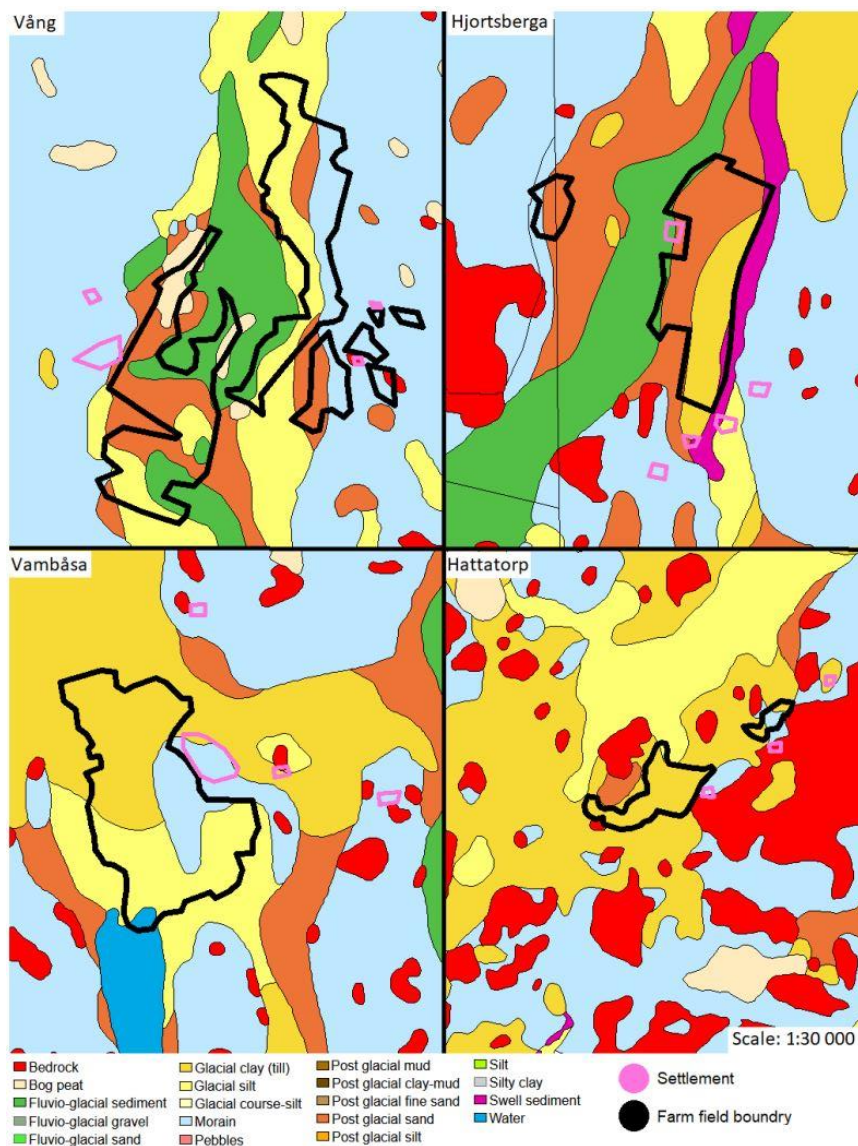
Efter nedgångsperioden vid den justinianska pesten, och den senantika lilla istiden under 500-talet, ökade befolkningen i Europa oavbrutet från 700- och 800-talen fram till 1300-talet när agrarkris och digerdöd slog till (Charpentier Ljungqvist 2015, s. 24ff., 2018, s. 47f., 127). Enligt vissa uppskattningar tredubblades centrala och västra Europas befolkning mellan 1000- och 1300-talet (Rösener 1992, s. 34). Som exempel kan nämnas att Erland Porsmose menar att Danmarks befolkning kan ha växt så mycket som 40 procent under perioden (Porsmose 1988, s. 234f.), och i Sverige har det uppskattats att befolkningen tredubblades till ungefär en kvarts miljon människor (Söderberg 1992). Eftersom befolkningsökningen sammanfaller med perioden för byarnas tillkomst har den många gånger ansetts vara *primus motor* i bybildningsprocessen (t.ex. Grøngaard Jeppesen 1981; Skansjö 1983, s. 146; Thomasson 2005, s. 50).

Under samma tidsperiod intensifierades också jordbruket avsevärt, både med en ökad arbetskraft och ett hårdare tryck på jordar och naturresurser (Boserup 1977). Det har lyfts hypoteser om att bybildningen eventuellt skulle kunna vara en följd av en ekologisk kris, vilken orsakades av den växande befolkningen och utarmning av jordarna i brist på nya arealer. Förändringarna av jordbruket och ny teknologi har då ansetts vara ett resultat av krisen (Chapelot & Fossier 1985, s. 155). Jordbrukets tekniska utveckling mellan 1000- och 1200-talet kännetecknas kanske främst av hjulplogen, tresädet och införandet av harven (Myrdal & Söderberg 1991, s. 16ff.), men även förbättrade skärar, liar, yxor, järnskodda spadar och årder var viktiga. Järnskodda spadar och årder var troligen särskilt viktiga för att kunna bedriva jordbruk i steniga och mer svårarbetade marker, i exempelvis höglänta områden (Myrdal 1999, s. 42f.; Lagerås 2007, s. 110f.). Tekniska innovationer har lyfts fram av flera forskare som en huvudanledning bakom bildandet av byar. Särskilt den tunga hjulplogens införande, dess krav på böndernas samarbete och odlingssystem med långa bandparceller och tegar har setts som pådrivande för byarnas organisation (Postan 1972, s. 52ff. med ref.).

Några har argumenterat för att bysamfunden kan ha uppkommit eller stärkts när det feudala godssystemet försvagades i västra Europa under tidig högmedeltid. När böndernas ränta till godsägarna sjönk kunde ekonomi och överskott stanna i byarna, där bönderna samarbetade fritt, och kunde därmed stärka sina sociala band (Rösener 1995, s. 61). Vidare har andra pekat på motsatta orsaker, att bildandet av byar snarare berodde på uppkomsten av lokala, feudala eliter och deras exploatering av underställda bönder. Porsmose har påtalat att byarnas organisation och struktur på något vis relaterade till de framväxande kungarikena och systemen för skatter och avgifter (Porsmose 1988, s. 228ff.). På samma sätt menar även andra att byar var en avgörande förutsättning för den danska riksbildningen (Näsman & Roesdahl 1993, s. 183). Georges Duby har argumenterat för att aristokratin kan ses som initiativtagare till påbörjandet av bybildningsprocessen. Han menar att byarna uppkom som en strategi för att öka jordbrukets avkastning, och därmed också aristokratins inkomster (Duby 1981, s. 190).

I Skandinavien och i Skåne kännetecknas bybildningen främst av de processer som påbörjas under vikingatid, och till slut resulterar i en fast gårds- och bystruktur som cementeras och regleras vid tiden omkring år 1200, med avgränsade inägor, utmarker och bandparcellsystem (t.ex. Fallgren 1993; Smidt Sabo 2005). Henrik Bernro har visat i sin studie att flera medeltida byar i Blekinge rumsligt på många sätt förhåller sig till jordarnas potential för maximal avkastning i kontrast till hur rumslig organisation såg ut i området under järnåldern. Byarna

och deras marker tycks medvetet vara placerade och organiserade så att tegar och odlingsarealer har täckt de bästa och mest högavkastande jordarna, medan bebyggelse främst har placerats på omgivande sämre jordar eller steril berggrund (fig. 1) (Bernro 2021, s. 48). Anders Håkansson har tidigare påvisat ett liknande mönster av de medeltida byarnas rumsliga förhållande i västra Halland. Där verkar storgårdars placeringar och ägor många gånger överensstämma med lägena för åkermarker med bäst bonitet och högst avkastning i området (Håkansson 2017). Den nordvästskånska situationen under tidig medeltid var som framgår av föreliggande studie mycket lik den som Bernro presenterar från Blekinge.

Figur 1. Fyra medeltida byar i Blekinge och deras jordbruksmarker med markerade områden för jordarter och sediment, efter georefereringar från Peter Geddas geometriska karta från 1688. Mätningarna är inte exakta men kan visa på generella mönster. I stora drag är de markerade odlade arealerna till synes placerade på de mer högavkastande lerjordarna och sedimenten i områdena. Presenterade i ArcGIS. Karta: Henrik Bernro 2021.

Teoretiska perspektiv

Landskap är ett mångtydigt begrepp. Det kan avse en rumsligt avgränsad yta, som en viss naturtyp eller biotop, eller ett sammanbundet kommunikativt område som avgränsas av exempelvis berg, dalar eller vatten. Ett landskap kan också vara ett juridiskt område som styrs av en viss lag eller makthavare. Det finns dels det större landskapet på makronivå, och det finns det mindre landskapet på mikronivå. Det finns rurala och urbana landskap, och det finns sakrala och profana. I den föreliggande uppsatsen används ordet landskap i sin bredare definition som innefattar flera betydelser, men studien fokuserar på landsbygden och rurala landskap. Härnäst diskuteras olika perspektiv på landskap samt de teoretiska förhållningssätt som studien utgår ifrån.

Perspektiv på landskap

Arkeologi som inriktar sig på att studera olika aspekter av landskap kallas med ett samlingsnamn för landskapsarkeologi. Landskapsarkeologi är ett brett fält som innefattar flertalet olika inriktningar, metoder, material och perspektiv, men gemensamt är att alla på olika sätt berör landskap i sin helhet gällande exempelvis tid, rum och relationer (Lihammer 2007, s. 24). Emellertid finns ingen enhetlig definition av begreppet landskap, och därför kan det definieras på flera olika sätt (t.ex. Sporrang 1994; Schama 1996, s. 10ff.; Salzman 2001, s. 48ff.).

Ibland har landskap definierats som en process (t.ex. Hirsch 1995), och andra gånger som en upplevd vy (t.ex. Cosgrove 1998). Det finns också perspektiv på landskapet som liknar det vid en text (t.ex. Cosgrove & Daniels 1992). Andra har definierat kulturlandskap som ett möte och ett samspel mellan landskapet och människan (t.ex. Welinder 1992, 1993). Vissa menar att allting, däribland landskapet, bör ses som kultur (t.ex. Gramsch 1996), men vanligare är synen på landskap som en dialektik och ett samspel mellan människa och natur (Baker 1992; Gramsch 1996). Det finns också en definition av landskap som ett nätverk av relaterade platser (Thomas 2001, s. 173), eller som en arena för olika typer av relationer (Anglert m.fl. 2006, s. 27). Landskap kan också ses som en spelplan där olika intressen möts (Hägerstrand 1991, s. 39). Hur olika typer av sociala maktrelationer och hierarkier uttrycker sig och gör anspråk i landskapet är ett centralt perspektiv på begreppet landskap (för diskussion t.ex. Anglert m.fl. 2006; Lihammer 2007). Landskap kan ses som en palimpsest, som ovanpå varandra överliggande ark av både synliga och osynliga avtryck från flera olika typer av landskap som existerat på samma plats i olika tider (Knight 2013). För att ge mening åt tid

och rum i landskapet måste vi definiera och specificera vilka handlingar som människor har utfört i olika tider för att forma sitt omgivande landskap (Larsson 2006, s. 54ff.).

Det är tydligt att landskap kan läsas av och definieras på olika sätt beroende på vilka egenskaper eller företeelser som vikten läggs vid. Det kan således framstå som lite rörigt att begreppet är så svårt att definiera enhetligt, men som Anna Lihammer påtalar (2007, s. 24) vill jag också framhäva att det kanske snarare finns en styrka i landskapets många dimensioner. Att det kan lyftas fram så många perspektiv och aspekter av landskap visar att landskap är en komplex helhet som inte bara kan definieras på ett sätt, utan som utgörs av många olika samverkande faktorer. Faktorerna kan ibland separeras och studeras var för sig men de förblir beståndsdelar av samma mångsidiga helhet.

Ett viktigt och talande exempel av perspektiv och syn på landskap är samspelet och relationen mellan natur och kultur, eller kanske snarare samspelet mellan begreppen *natur* och *kultur*, som på något sätt förutsätts motsätta och utesluta varandra. Där kultur finns, där finns inte naturen, och vice versa, är en vanlig förståelse av dikotomin natur – kultur. Den processuella traditionen inom arkeologin har många gånger haft en ekologiskt inriktad grundsyn på samhälle och landskap, där landskapet främst definieras som en ekologisk miljö med naturen och ekosystemen som huvudrollsinnehavare i samhällens utveckling. Den post-processuella inriktade traditionen har en mer kulturell och konstruktivistisk grundsyn på landskap. Här ses landskapet snarare främst som en kulturell och social konstruktion, där landskapet får sin mening först i mötet med människan, och där människan är den främsta aktören i skapandet av landskap (t.ex. Olsen 1997, s. 46, 62; Lihammer 2007, s. 25.).

Ordet landskap antyder i sig själv att det betyder skapat land. Att landskap, och särskilt kulturlandskap på flera sätt är resultat av mänsklig aktivitet, intressen, ideologier och olika anspråk är svårt att argumentera emot, eftersom mänskligheten radikalt har omformat sin miljö efter sina önskningar och behov åtminstone sedan neolitiseringsen. Emellertid är det också svårt att argumentera emot det faktum att det skapade kulturella landskapet förhåller sig till vissa grundläggande förutsättningar. Dessa förutsättningar avgörs och styrs i stor utsträckning av klimat, miljö, geologi och ekosystemen där människor lever sina liv och organiserar sina samhällen.

Klimatets, ekosystemens och naturlandskapens inneboende egenskaper, funktioner, kapaciteter och möjligheter sätter en sorts ramverk för försörjningen av mat, vatten, råvaror, material till kläder, byggnader och föremål, bränsle samt transport- och kommunikationsleder.

Hur ett samhälle strategiskt och rumsligt organiserar försörjningen av ovan nämnda resurser och behov utgör en stor del av vad som blir själva essensen och fundamenten av samhälle, organisation och därmed också landskapet. Andra naturliga faktorer som också påverkar samhällen och hur människor lever sina liv är till exempel klimatologiska faktorer som väder, temperatur och ljus (för vidare diskussioner om relationen mellan samhälle, miljö och klimat i historiska perioder se t.ex. Ambrosiani 2005; Emanuelsson 2005; Holmgren 2005; och särskilt Charpentier Ljungqvist 2015, 2018).

Av de presenterade perspektiven på landskap framstår både ett naturdeterministiskt och ett antropocentriskt perspektiv något förenklat var för sig, när de egentligen är två sidor av samma mynt. Med både en ekologisk och en kulturell grundsyn med sig är det intressant att försöka studera hur människan har tolkat, förstått, hanterat och förädlat landskapets potentiella möjligheter och inneboende kvalitéer praktiskt och strategiskt. Därför är det av intresse att studera vilka egenskaper, eller *miljöerbjudanden* som människor har iakttagit och använt sig av. Särskilt i tider av förändring, när förståelsen av landskapets potential tycks ha förändrats eller utvecklats i takt med att ny kunskap och teknologi spridits och etablerats.

Miljöerbjudande (Affordance)

För den aktuella studien används ett teoretiskt perspektiv som utgår ifrån konceptet om *landscape-affordance*. Det teoretiska begreppet och perspektivet om *affordance* har utvecklats av den amerikanska psykologen James J. Gibson, som främst är känd för att ha studerat och bidragit till forskning om visuell perception. På svenska har *affordance* ibland kallats för *menings-* eller *miljöerbjudande*. För enkelhetens skull används den senare översättningen härnäst i den aktuella studien.

Miljöerbjudanden är de funktioner, betydelser, värden och även begränsningar av dessa, som ett djur eller en människa uppfattar och läser in visuellt i en miljö eller i ett landskap. Olika objekt, ämnen, råvaror, material eller andra fysiska attribut och egenskaper i en miljö erbjuder betraktaren olika möjligheter till manipulering eller användning. Dessa uppfattade erbjudanden påverkar exempelvis produktionen av mat, förutsättningarna för näringsintag, förekomsten av material, boplatser och deras placering, vägar, vattentillgång, verktyg, andra föremål samt utförandet, stilen och upplevelsen av dessa (Gibson 1986, s. 36ff., 127ff.).

Ett annat relevant och relaterat begrepp som används i texten, och som är närbesläktat med *miljöerbjudanden*, är *meningspotential*. Till skillnad från *miljöerbjudande*, som innefattar all

inneboende potential även bortom det tilltänkta syftet, är *meningspotentialen* det specifikt tilltänkta syftet med exempelvis ett objekt eller en resurs (Selander & Kress 2010).

Meningspotential kan här beskrivas med hur ett föremål eller en resurs är tänkt att användas i en specifik kulturell eller historisk kontext utifrån förutsättningar, traditioner och kunskapsläge.

För att förtydliga skillnaden mellan *miljöerbjudande* och *meningspotential* kan resursen träd användas som exempel. Träd kan användas till många olika saker, och erbjuder således en rad olika egenskaper, eller *miljöerbjudanden*, beroende på betraktarens behov och kunskaper om dessa. Träd kan bland annat användas för byggmaterial, bränsle, för tillverkning av träkol, tjära och pottaska. Kodan kan även förädlas till lim och lack med mera. Träd ger även skugga, skydd mot regn och vind, mat och hem till djur, fröer, frukt, går att klättra i, samt att de kan vara en bra utkiksplats. Vilka användningsområden och potential träd har haft för människor beror på vilken relation den samtida kulturen har till träd och vilka behov träden har fyllt. Om träd endast används för byggmaterial och bränsle, är det dessa egenskaper som är de eftertraktade och tilltänkta med att använda träd som material, alltså den betraktade *meningspotentialen* hos träd. När människor får andra behov och ny kunskap om vilka fler möjligheter och miljöerbjudanden som finns i resursen, får träden således en annan meningspotential, när de kan användas till andra och fler ändamål än tidigare. Till exempel för framställning av tjära eller träkol. På ett större plan kan omvälvande förändringar av samhällen, teknik och resursuttag ses som ett resultat av förändringar i vilka miljöerbjudanden som uppfattas i landskapet och olika resurser, samt vilken meningspotential dessa tilldelas. Relationen mellan människa, samhälle och omgivande landskap förändras när attributen i landskapet får ny meningspotential. Människans kognitivt betingade respons på landskapets ytor förändras. Samtidigt förändras kultur och traditioner när det omgivande landskapet används annorlunda. Nya minnen skapas som cementeras i det kollektiva minnet och i den gemensamma kulturen.

Ekologer studerar konceptet om nischer. Olika djurarter har sina specialiserade nischer, eller sätt att hantera miljöer och landskap på beroende på behov och egenskaper. Gibson menar att en nisch inte bara är habitatet eller ekosystemen där ett djur bor, utan snarare hur djuret lever och använder miljöns egenskaper utifrån sina behov och sin kunskapsnivå. Han menar därför att en nisch är en uppsättning eller ett paket av miljöerbjudanden. De fysiska, kemiska, meteorologiska och geologiska förhållandena är vad som skapar förutsättningarna för liv i en viss miljö eller i ett landskap (Gibson 1986, s. 128).

Människan har sedan många tusen år förändrat jordens yta genom manipulering av landskapet till sin fördel. Träd har huggits ned, ytor har rensats, terrasser, vallar och vägar har anlagts tillsammans med byggandet av byggnader och andra strukturer. Naturliga miljöer så som berg, träsk, öknar, floder eller slätter finns fortfarande, men är väldigt präglade och omformade av det kulturella landskapet som ramar in dem. Människan har omvandlat och förädlat ämnen och material som finns i landskapet för att använda till sin fördel, så som omvandlingen av malmer till metaller, lera till keramik eller sädeslag till bröd. Till och med luften och vattnet förändras till följd av mänsklig aktivitet. Anledningen till att människan har format om, förändrat och förädlat landskapet och dess innehåll är för att det har funnits möjligheter och erbjudande i miljön om att göra det. Människan har tillgängliggjort sådant som har gett henne fördelar, och försökt avvärja sådant som har inneburit nackdelar. Det har emellertid resulterat i att de flesta djurens liv och naturliga miljöer har påverkats negativt på ett genomgripande plan, men genom årtusendena har människan på så sätt gjort det enklare för sig själv att skaffa mat, råvaror, byggmaterial, bättre ljuskällor, hålla sig varm, överleva och föra arvet vidare till kommande generationer. Den skapade miljön är enligt Gibson, trots sin artificiella prägel, inte möjlig att separera från det naturliga landskapet. Det som skapas av mänsklig hand måste skapas av ett naturligt material. Kulturlandskapet och naturlandskapet bör därför inte skiljas från varandra, utan bör ses som delar av samma mångsidiga helhet (Gibson 1986, s. 129f.).

Michael Kempf menar att för att kunna förstå människans kulturella sammanlänkning med landskapets och ekosystemens olika ytor, egenskaper och funktioner, bör hänsyn tas till både landskapets transformation, sociokulturella förändringar och mänskliga responscykler. Kempf argumenterar för hur beslutsfattande på samhällsnivå påverkas och kontrolleras av ekosystemens funktionalitet, i vilken även mänsklig uppfattning, erfarenhet, minnen och traditioner ingår och skapar mening. Han ser således attribut och erbjudanden i miljön som aktiva komponenter i interaktionen mellan människa och landskap, som genom sin feedback och respons till betraktaren spelar en roll i skapandet av landskap, biologiska processer och sociokulturella mönster (Kempf 2020).

Miljöerbjudanden betraktar själva mötet mellan naturen och kulturen. Det upplevda erbjudandet uppstår i stunden när den mänskliga betraktaren uppfattar och tilldelar potential, mening och värdering till landskapets olika ytor, platser, material, monument eller andra attribut. Uppfattningen av miljöerbjudanden, meningspotential och den tilldelade betydelsen av dessa styrs alltså av den betraktande individens inlärd erfarenheter, normer, minnen,

kunskaper och sociokulturella bakgrund. På så sätt kan miljöerbjudanden och studier av en sådan aspekt av landskapsutnyttjande hjälpa till att överbrygga mellanrummet mellan begreppen natur och kultur (se t.ex. Heras-Escribano & De Pinedo-García 2018), samt kan det ge en större helhetsbild och förståelse för hur och varför olika landskap har använts och fortfarande används än idag.

Viss kritik har riktats mot användandet av miljöerbjudanden för spatiala analyser och menar att tolkningar kan bli för subjektiva, eftersom uppfattningen av erbjudanden styrs av individens egenskaper (t.ex. Webster 1999, s. 917). Även om Webster har en viktig poäng med sin kritik, är en viktig aspekt av miljöerbjudanden att de till skillnad från subjektiva känslor och värderingar kan ses som mer objektiva till sin natur. Många egenskaper och erbjudanden hos ett landskap är mer eller mindre statiska trots förändringar över tid och rum, även om uppfattningen av dessa beror på betraktaren, dennes kunskap, behov och fysiska egenskaper. Som Gibson beskriver det går miljöerbjudanden på så sätt bortom subjektivt eller objektivt, och hamnar någonstans däremellan som ett miljömässigt faktum samtidigt som det är beroende av beteendet och responsen hos betraktaren (Gibson 1986, s. 129).

Sociala aspekter av miljöerbjudanden kan också vara nödvändiga och avgörande för hur de ekologiska attributen och resurserna i landskapet har använts. Förutom vad miljön och landskapet fysiskt har tillåtit i mån av miljöerbjudanden har även sociala erbjudanden, praxis, lagar och normer spelat in i varför och hur landskap och resurser har använts som de har. Rätten till land, resurser och makten över hur dessa skulle användas och organiseras har på ett eller annat sätt reglerats av olika typer av sociala hierarkier och maktrelationer (t.ex. Anglert m.fl. 2006). Därmed går det även att leta efter och studera sociala miljöerbjudande som även har reglerat handlingsutrymmet och potentialen rörande de ekologiska erbjudandena baserat på exempelvis arvsrätt, ägande, makt, klass, etnicitet, kön, allianser, fromhet, ekonomi eller andra sociala omständigheter. Emellertid behandlas inte de sociala aspekterna så utförligt i den aktuella uppsatsen, men det kan finnas mer att hämta där för framtiden i syfte att få ökad förståelse för rumsliga strukturer historiskt.

Material och metod

Källmaterialet som används för studien härstammar huvudsakligen från de omfattande arkeologiska undersökningarna i norra Skåne 1994–2003. Resultaten är tillgängliga genom underlag och publikationer genererade av arkeologiska undersökningar som utfördes UV Syd i samband med E4-projektet i norra Skåne. När väg E4 skulle byggas om till motorväg

undersöktes ett antal lokaler längs med vägens sträckning som dokumenterades, och senare publicerades i flertalet rapporter och boktitlar (t.ex. Lagerås 2007; Anglert 2008; Strömberg 2008; Anglert & Lagerås 2009; Skansjö 2010).

För den föreliggande landskapsstudien är särskilt Per Lagerås miljöarkeologiska arbete med pollenanalyser, makrofossil och den tidigmedeltida agrara expansionen i området mellan Örkelljunga och Skånes Fagerhult av stor vikt (Lagerås 2007). Publikationen; *The Ecology of Expansion and Abandonment – Medieval land-use and Settlement Dynamics in a Landscape Perspective*, fungerar som utgångspunkt för uppsatsens fallstudier över lokalerna Östra Ringarp, Grisavad, Vårsjö Utmark och Bjärabygget. Den tidigmedeltida expansionen av bebyggelse och kulturlandskap in i skogsbygderna i nordvästra Skåne kan visa exempel på hur ambitionerna och strategierna kring användningen av landskap och resurser såg ut och förändrades under århundradena omkring 1000-talet, vid övergången mellan vad som kallas för vikingatid och medeltid. Området är således ett bra exempel för att undersöka vilka meningspotentialer och miljöerbjudanden som människor har iakttagit och använt sig av i landskapet över tid, för att få bättre förståelse för förändringar av rumslig organisation och landskapsutnyttjande.

Kartor är ett viktigt material och underlag för den föreliggande studien. Utöver Lagerås material används historiska kartor, jordartskartor och moderna satellitkartor över de undersökta områdena för rumsliga analyser, och för att få en överblick över landskapsutsnittens topografi och generella egenskaper. Överblicken som kartorna ger tillsammans bär på många ledtrådar och detaljer för att förstå varför och hur landskapet har använts och vilka egenskaper som har utnyttjats.

Den aktuella studien undersöker och utreder samband mellan etablering eller omorganisering av bebyggelse, jordbruk, annan förmodad ekonomisk produktion och det omgivande landskapets inneboende erbjudanden, potential och förmågor med utgångspunkt i arkeologiska undersökningar. Trots den stora variationen mellan enskilda platser och landskap både regionalt och lokalt kan fallstudierna uppvisa mönster i förändringar i användningen av landskapet.

Källkritik

Arkeologin kan bidra med flera aspekter till förståelsen av historiskt användande av landskap, men andra källmaterial och tvärvetenskapliga metoder är vitala för att kunna få en större förståelse av landskapsutnyttjande och miljöerbjudanden i förgångna perioder. Den största

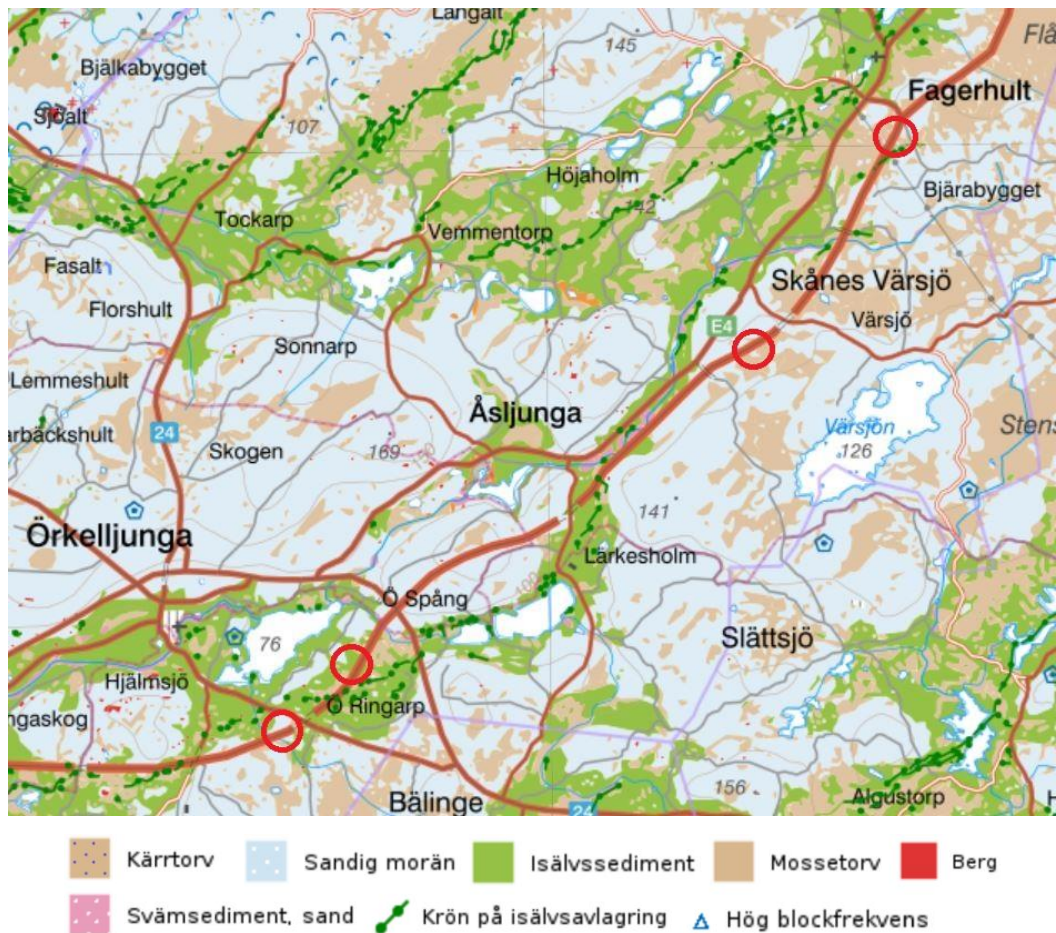
bristen hos det arkeologiska underlaget för studien är inte underlaget i sig, utan bristen på fler undersökningar i området och mer underlag för exempelvis medeltida bebyggelse. Särskilt när det egentligen behövs flera olika typer av samtida definierade punkter och platser i ett landskap för att kunna få en mer genomgripande förståelse för hur det har använts rumsligt och ekonomiskt.

Den kanske största bristen med landskapet som källmaterial för äldre tider är att landskapet idag är enormt förändrat och omformat gentemot hur det såg ut under den studerade tidsperioden. Sedan området koloniserades för drygt tusen år sedan har landskapets ytor förändrats i olika riktningar över tid, vilket har gjort landskapet till ett annat. Det innebär att vissa attribut och miljöerbjudanden potentiellt kan ha tillkommit, försvunnit eller bytt karaktär som ett resultat av tidens tand och människans prägel. En givande tolkning av miljöerbjudanden under medeltiden försvåras därför när landskapet idag ser annorlunda ut. Emellertid kvarstår landskapets mer statiska egenskaper som räcker långt för studiens ändamål.

Analys

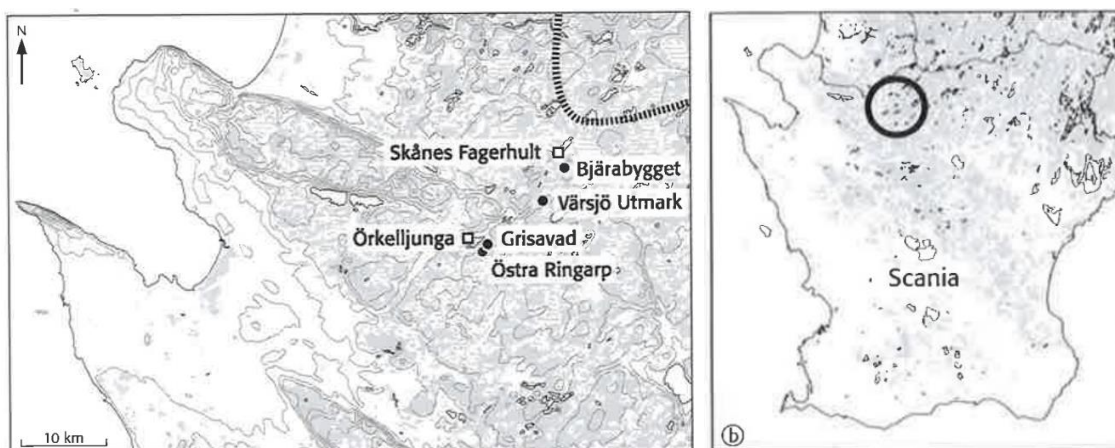
Skogsbygd i nordvästra Skånes inland

De småkuperade nordvästskånska skogsbygderna och höglandet i trakterna omkring Örskälljunga och Skånes Fagerhult i Norra Åsbo härad domineras av marker bestående av isälvsediment, torvmarker och steniga, sandiga moränjordar (fig. 2). De studerade lokalerna som används för fallstudien är Östra Ringarp, Grisavad, Vårsjö Utmark och Bjärabygget (fig. 3 och 4) som undersöktes i samband med E4-projektet i Norra Skåne (t.ex. Lagerås 2007; Anglert 2008; Strömberg 2008; Anglert & Lagerås 2009; Skansjö 2010). Området, som utgör en del av den skogsklädda gränsen mot Småland, fungerade innan år 1658 som gränsområde mellan Sverige och Danmark. Hela området saknar i princip helt förhistoriska gravmonument som annars präglar landskapet på de flesta platser i Skåne i form av gravhögar, stensättningar, hällkistor, gravrösen eller megalitgravar från neolitikum, brons- och järnålder (Lagerås 2007, s. 19, 35).

Figur 2. Jordartskarta över landskapsutsnittet mellan Örkelljunga och Skånes Fagerhult. De röda cirklarna markerar de fyra lokalerna som används för fallstudien; från vänster Östra Ringarp, Grisavad, Vårsjö Utmark och Bjärabygget. Karta: SGU Jordartskarta 2021.

Ortnamn från trakterna som kan vittna om bebyggelsens datering är flera små orter med efterleden -torp och -arp som indikerar torp eller utflyttningar från större gårdar. Även -hult och -alt som betyder skogsdunge, -bygget som betyder liten byggnad i skogen och -ljunga som betyder hed förekommer bland ortnamsnätterleden. Samtliga namn härrör troligen främst från medeltid eller senare, även om efterleden -torp och -arp också kan vara vikingatida (Pamp 1983). Äldre ortnamsnätterleden från järnålder kan inte spåras i området, och således bör den huvudsakliga kolonisationen och bosättandet av skogsmarkerna i området ha påbörjats först under vikingatid eller tidig medeltid (Lagerås 2007, s. 32).

Figur 3. Till vänster: Karta över undersökningsområdet med fyra platser för borrkärnor till pollenanalyser. Orterna Örkelljunga och Fagerhult är markerade. Streckad markering visar den medeltida gränsen mellan Sverige och Danmark. Karta: Per Lagerås 2007.

Figur 4. Till höger: Karta över Skåne med undersökningsområdet inringat. Karta: Per Lagerås 2007.

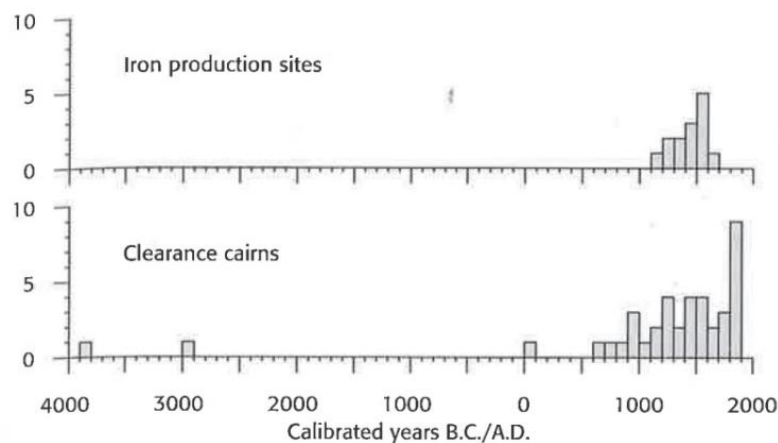
Det tidigaste historiska källmaterialet från området är ett brev utfärdat av den danske kungen Erik Menved (kung mellan år 1286–1319) från en kunglig borg i Örkelljunga år 1307 (Ödman 1995; Skansjö 1997). Då benämns orten som *Øthknælyung* (Lagerås 2007, s. 32). Borgen (RAÄ: Örkelljunga 67:1), som idag bara syns som mindre lämningar på en kulle, är relativt okänd och tycks ha brunnit ned år 1316 bara några årtionden efter uppförandet. Först från början av 1500-talet finns mer detaljerad dokumentation om bebyggelsen och samhällena i området från två jordeböcker skrivna 1514 respektive 1523 (Skansjö 1997, 2010). Vid den här tiden bestod socknarna i Örkelljunga och Fagerhult av 44 bebyggelseenheter på en yta av 220 kvadratkilometer. Majoriteten av bebyggelsen har troligtvis utgjorts av ensamgårdar, medan andra har varit dubbelgårdar eller eventuellt lite större grupper eller ansamlingar av gårdar. Bebyggelsen var således fast etablerad under sen medeltid. Med tanke på borgen som fanns under början av 1300-talet bör bebyggelse och agrar ekonomi ha varit etablerad i området då eftersom borgen behövde resurser för sin drift och samtidigt kunde skydda råvaruproduktionen. Örkelljunga kyrkas äldsta delar dateras till 1300- eller kanske även till 1200-talen, vilket förstärker bilden av en bärkraftig ekonomi vid tiden för uppförandet, då böndernas tionde troligen bekostade kyrkobygget (Lagerås 2007, s. 31f.). Rya kyrkoruin som ligger i Eket cirka 8 kilometer sydväst om Örkelljunga dateras emellertid till slutet av 1100-talet eller början av 1200-talet, och visar att det redan tidigare fanns en socken och bebyggelse strax sydväst om undersökningsområdet åtminstone sedan 1200-talet (Simonsson 2016, s. 3).

Det arkeologiska källmaterialet visar att de skogiga markerna i området säsongsvist användes för bete under brons- och järnålder, men att fast bebyggelse, odlingar och etablerandet av det öppna kulturlandskapet först tycks ha skett under den medeltida expansionsfasen. Arkeologin kan därför berätta lite mer om hur processen av framväxande bebyggelse och kolonisation gick till i området. Röjningsrösen är viktiga lämningar som berättar om när marker har röjts från sten för att kunna odlas upp, och kan således avslöja ungefär när markerna har tagits i anspråk för odling. Kolrester som påträffas under rösena antas härröra från tiden då röset anlades och markerna har röjts av med hjälp av eld. Dateringar av kolresterna bör därför indikera ungefär när röset skapades och markerna rensades för jordbruk eller betesmarker (Lagerås & Bartholin 2003; Lagerås 2007, s. 33). De tidigaste dateringarna från kolrester under rösen i området tycks dateras till mellan 600- och 900-tal e.Kr. (fig. 5) och finns i den sydvästra delen av undersökningsområdet. Dateringarna behöver emellertid inte härröra från rösens skapande utan kan också spegla tidigare rensande med eld eller svedjebruk (Lagerås 2007, s. 34).

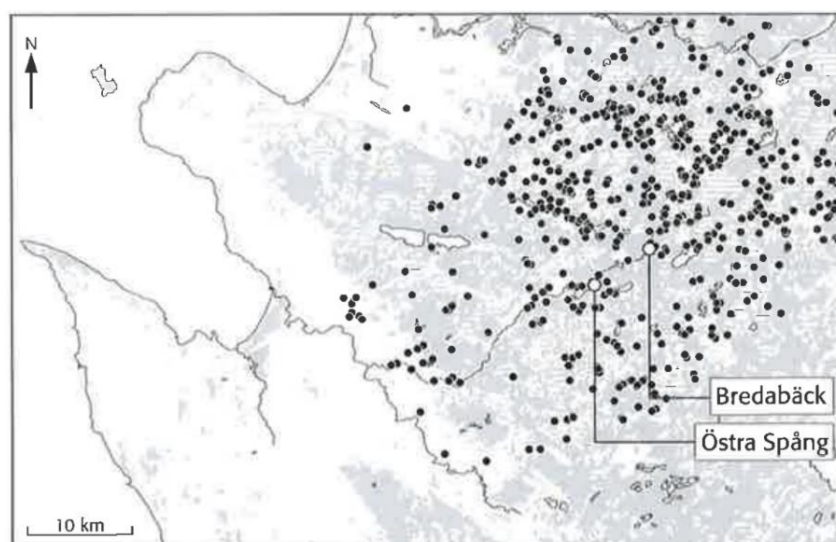
Pollenanalyser från de fyra olika lokalerna Östra Ringarp, Grisavad, Vårsjö Utmark och Bjärabygget kan visa på generella trender och mönster hos kolonisationsprocessen i de nordskånska markerna omkring Örkelljunga och Fagerhult. Per Lagerås, som har studerat makroprover, pollensekvenser och växtmaterial från undersökningar i området, menar att landskapet som kolonistörerna träffade på var täckt av skog. Möjligen var skogen något utglesad som följd av det säsongsmässiga betet som redan hade pågått länge. Trädbestånden dominerades främst av ek, bok, lind, björk och hassel, men även alm, asp, avenbok, al och tall förekom (Lagerås 2007, s. 35).

Produktionen av järn är en viktig aktivitet som sammankopplas med den medeltida expansionsfasen in i det nordskånska höglandet. Många stora högar med slagg har påträffats i området i trakterna omkring Örkelljunga och Skånes Fagerhult, och senare har platser med blästerugnar och slagghögar grävs ut och daterats (t.ex Strömberg 2008). Dateringsunderlaget visar att lokal järnproduktion tog fart under sent 1100-tal och pågick åtminstone till 1600-talet (fig. 5 och 6). Träkolsproduktionen, som också var avgörande för produktionen av järn, började också ta fart under medeltiden även om den blev vanligare och mer omfattande under senare perioder (Carelli 2001, s. 75f.). Dessa näringar var utöver jordbruk och djurhållning ekonomiskt viktiga i området under medeltiden, särskilt eftersom de skogiga landskapen lämpade sig ypperligt för produktion av järn och träkol, men sämre för odling. I skogen fanns bränsle och i sjöar och myrar fanns det sjö- och myrmalm. Per Lagerås menar att

skogsmarkernas tillgångar mycket väl kan vara en av faktorerna till att områdena koloniserades och befolkades, trots att den huvudsakliga järnproduktionen tycks ha tagit fart några hundra år senare än den första bebyggelsen och odlingarna. En mer intensiv järnproduktion påbörjades i området först under 1400-talet som nådde sin kulmen under 1500-talet (fig. 5) (Lagerås 2007, s. 34, 110ff.; för närmare diskussioner om järnframställning i området se Strömberg 2008 och Ödman 2009).

Figur 5. Sammanställning av kalibrerade kol-14 dateringar från järntillverkningsplatser och röjningsrösen inom undersökningsområdet för E4 projektet. Staplarna visar antalet dateringar inom 100-års intervaller. Diagrammen är baserade på 14 respektive 40 dateringar. Diagram: Per Lagerås 2007.

Figur 6. Karta över alla påträffade järnframställningsplatser med blästugnar i nordvästra Skåne och kringliggande områden baserat på FMIS digitala register över fornlämningar. Skuggning markerar skogens utbredning idag och streckning markerar torvmarker. De två markerade områdena Bredabäck och Östra Spång undersöktes inom E4 projektet i samband med bland annat de andra fyra lokalerna. Notera att kartan är en sammanställning av alla registrerade platser för järnframställning i

området mellan medeltid och modern tid, där ett mycket stort antal är från senare perioder än vad som avses i den aktuella studien. Fler platser kan ha tillkommit sedan kartan skapades. Karta: Per Lagerås 2007.

Skogen och järnet spelade viktiga roller i de nordskånska skogslandskapens medeltida ekonomier. Skog började bli en bristvara på den Europeiska kontinenten under 1100-talet (Epperlein 1993), och gränsskogarna med sina rika fyndigheter av bränsle, rödjord för metallproduktion och malmer i norra Skåne var därför väldigt viktiga för det danska kungarikets ökande behov av träkol och järn (Ödman 2009, s. 316f.). Skogarna kunde även tillhandahålla trä för byggnadsmaterial, tjära och andra viktiga resurser från skogsmarkerna (Duby 1968, s. 143; Carelli 2001, s. 75ff.). Det danska kungariket hade inte samma tillgång till marker rika på skog och järnmalmer så som exempelvis de svenska landskapen hade, därför var de nordskånska områdena viktiga för det framväxande rikets försörjning.

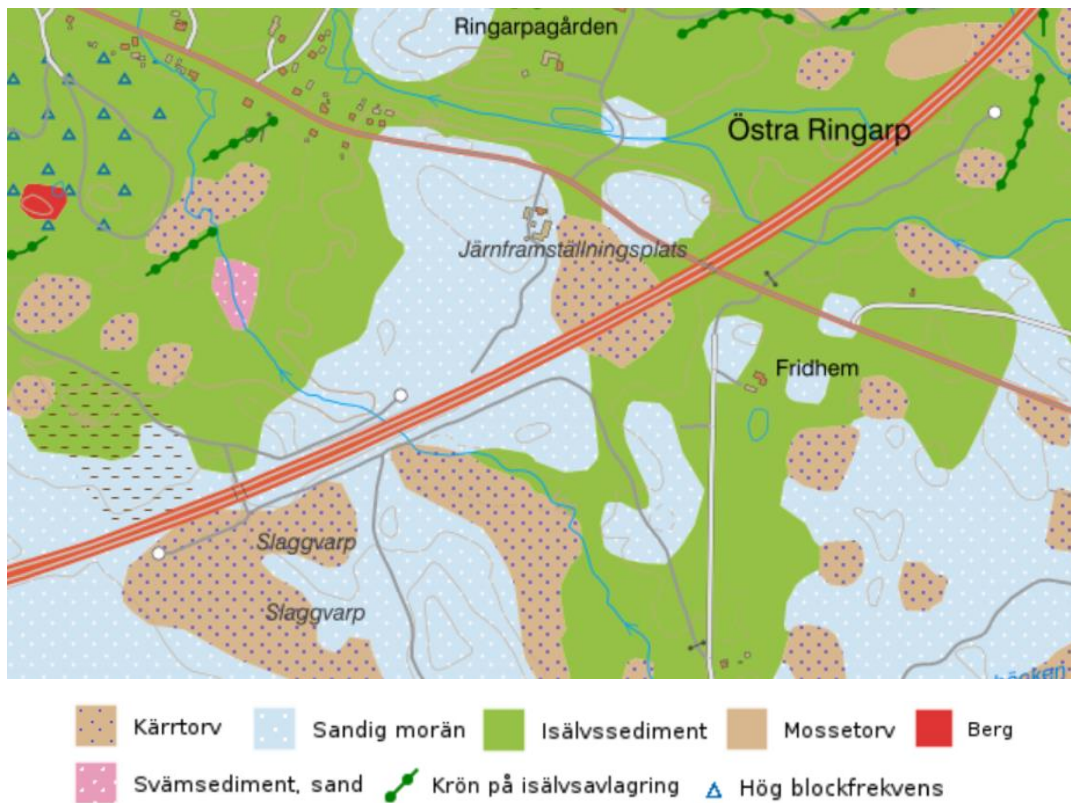
De ökande behoven och efterfrågan av järn och andra skogsresurser speglar den samtida situationen i Danmark och Europa. Under 1100-talet präglades en ny sorts mentalitet i stora delar av västra Europa som skiljde sig från tidigare. Den tidiga medeltiden innebar en individualisering av samhället där individen fick mer utrymme än tidigare, och relationen till den omgivande naturen och landskapets resurser förändrades. Som Peter Carelli har visat i sin avhandling; *En kapitalistisk anda – Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark* (Carelli 2001), började en rationaliserad syn på ekonomi, resurser och produktion dominera landskapen och samhällsorganisationen hos det framväxande danska kungariket. Det eftersträvades att maximera råvaruproduktion och ekonomiska vinster genom att skala upp produktionen med stordrift. Konsumtionsmönster förändrades övergripande på så sätt att en begränsad, behovsstyrd konsumtion övergick till en mer vinststyrd masskonsumtion (Carelli 2001, s. 175). Den nya mentaliteten förändrade således synen på landskap och utnyttjandet av tillgängliga naturresurser (Carelli 2001, s. 73f., 96f.). Som titeln på Carellis avhandling antyder präglades 1100-talets Danmark av en framväxande kapitalistisk anda, även om det inte var tal om ett kapitalistiskt samhälle i ett modernt avseende (Carelli 2001, s. 372ff.). 1100-talet var en generellt dynamisk tid i Europa och i Skandinavien, med ett växande lokalt inflytande från kungamakten och implementerandet av nya kulturella, religiösa, tekniska och politiska strategier. Det var även en orolig tid med maktkamper och inbördeskrig i Danmark som påverkade hela regionen direkt eller indirekt (t.ex. Carelli 2001; Lihammer 2007).

Härnäst presenteras de undersökta lokalerna i Östra Ringarp, Grisavad, Värjsjö Utmark och Bjärabygget en och en.

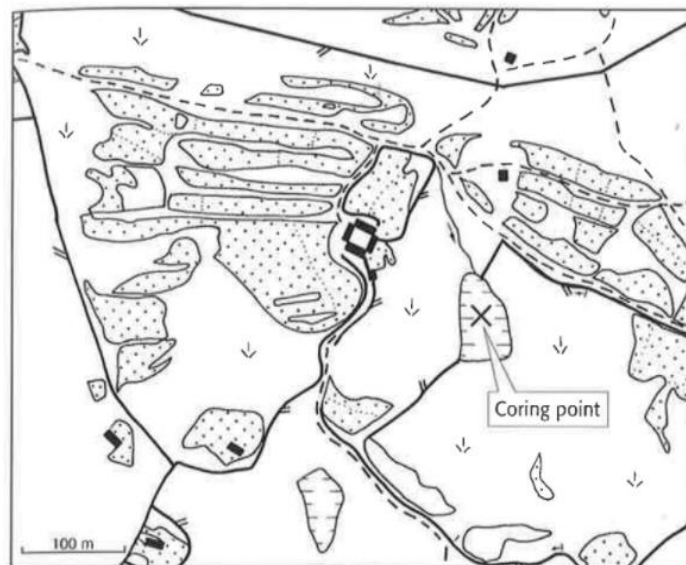
Östra Ringarp

Jordarterna i området vid Östra Ringarp består till störst del av isälvsediment med spridda fläckar av kärrtorv och sandig morän. Två vattendrag rinner i sydöst–nordvästlig riktning genom området (fig. 7) (SGU Jordartskarta 2021). I pollendiagrammet från Östra Ringarp, som ligger i den sydvästligaste delen av området, visar materialet att råg och andra oidentifierade sädeslag började odlas under vikingatid mellan 800- och 1000-talet. De stora mängderna trädpollen i diagrammet visar emellertid att markerna fortfarande i stor utsträckning var täckta av skog vid tiden. Senare tycks landskapet rensas från träd och öppnas upp mer omfattande under 1000-talet. Efter röjandet och öppnandet av landskapet tycks även odlingen och bruket av markerna intensifieras, och belägg för odling av råg, korn, vete, lin och hampa finns från platsen. Möjligen etableras här en gård och tillhörande odlingar under 1000-talet (Lagerås 2007, s. 36ff.).

Kartöverlägget över Östra Ringarp baserad på enskifteskartan från 1818–1824 visar att de uppodlade arealerna kring den moderna gården som finns kvar på platsen idag tycks vara arrangerade som avlånga vikingatida eller tidigmedeltida bandparceller (fig. 8) (Lagerås 2007, s. 36ff.). Den typen av odlingssystem har diskuterats i olika sammanhang och kan eventuellt härröra från tiden då bebyggelse etablerades på platsen under sen vikingatid eller tidig medeltid (Connelid 2002). Det arkeologiska fyndmaterialet från undersökningar i Östra Ringarp är sparsamt, men 1953 hittades en blästerugn och spår av järnframställning precis intill platsen för pollenprovtagningen (Wedberg 1981; Englund 1995). Ugnen daterades till 1200- eller 1300-tal (Lagerås 2007, s. 38).

Figur 7. Jordartskarta över det undersökta området vid Östra Ringarp med omnejd. Järnframställningsplatsen samt fyndplatser för slaggvarpar sydväst om det undersökta området är markerade. Notera hur de odlade markerna på kartan från 1818–24 sammanfaller med fläckarna av sandig morän på jordartskartan (fig. 8). Karta: SGU Jordartskarta 2021.

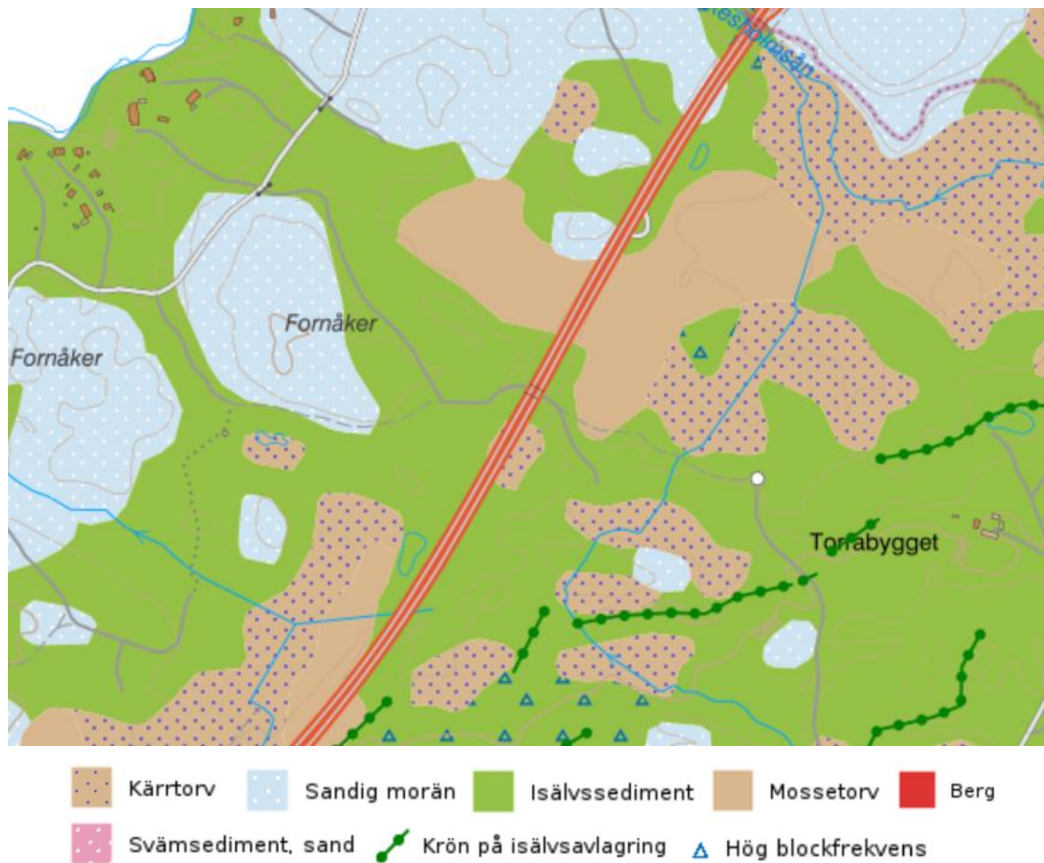
Figur 8. Kartöverlägg över Östra Ringarp baserad på enskifteskartor från 1818–1824 som visar byggnader, ängar och åkermarker. Åkermarkerna är prickade. Platsen för borrhärnan till pollenanalysen är markerad med ett x. Karta: historiskt kartöverlägg av Pär Connellid, i Per Lagerås 2007.

Grisavad

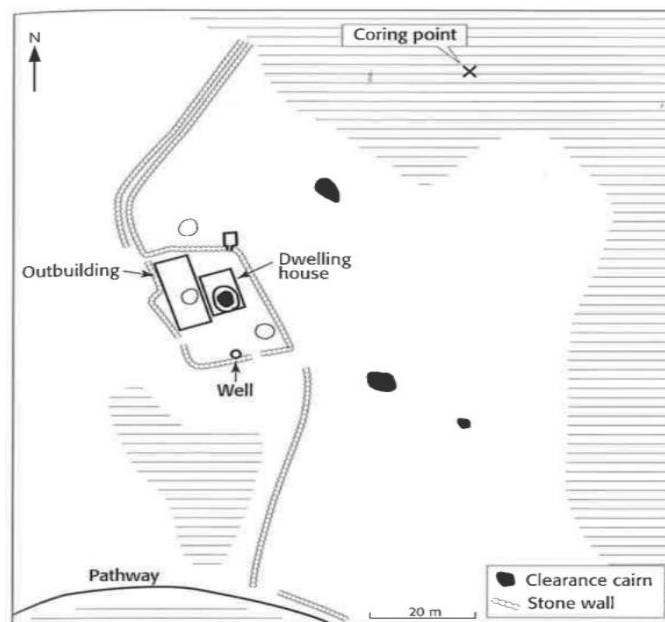
Jordarterna i området vid Grisavad består till störst del av isälvsediment med spridda fläckar av kärrtorv, mosstorv och sandig morän. Två vattendrag rinner genom området i öst och i sydväst (fig. 9) (SGU Jordartskarta 2021). Grisavad ligger 1,6 km nordöst om Östra Ringarp och är nästan helt omringat av myrmarker. Kolonisationsprocessen tycks ha gått liknande till här. De första spåren från sädesodling är från tidigt 800-tal, och samtidigt växte också de grästäckta markernas utbredning i området (Lagerås 2007, s. 39).

Det tycks som att en gård kan ha etablerats här redan under 800-tal baserat på pollensekvensen från provtagningen i den undersökta lokalen, men här verkar betesmarkerna ha varit viktigare än odlingen i ett tidigt skede. Sädesodling på platsen tycks öka i omfattning först under 1000-talet, så senast då bör en gård vara etablerad i närheten menar Lagerås.

Under medeltiden odlades här råg, korn och vete, och de öppna grästäckta torvmarkerna kunde ge höskördar och bete för djuren. Inga spår av medeltida bebyggelse påträffades vid undersökningen av platsen, men pollendiagrammet indikerar att det bör ha funnits i närheten. Resterna av ett tidigmodernt torp och röjningsrösen påträffades på platsen (fig. 10) (Lagerås 2007, s. 39ff.).

Figur 9. Jordartkarta över det undersökta området i Grisavad med omnejd. Karta: SGU Jordartskarta 2021.

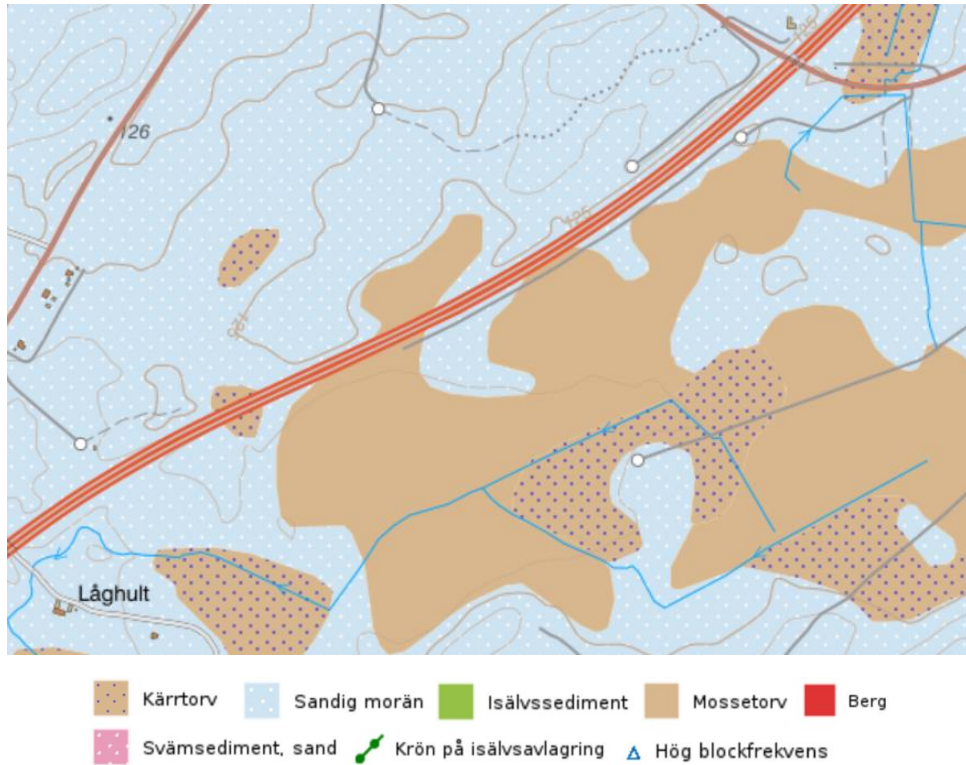
Figur 10. Karta över platsen vid Grisavad med resterna av ett övergivet torp. Streckning markerar torvmark. Platsen för borrhönan till pollenanalysen är markerad med ett x. Karta: Per Lagerås 2007.

Värsjö Utmark

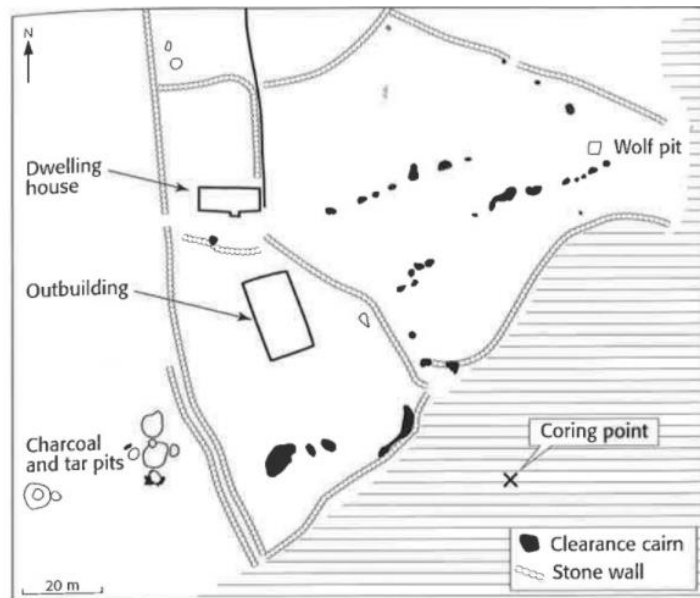
Jordarterna i det undersökta området vid Värsjö Utmark består till störst del av sandig morän i norr med större områden av mosstorv och fläckar av kärrtorv i söder och i öst. Två vattendrag passerar den sydöstra delen av området (fig. 11) (SGU Jordartskarta 2021). Värsjö Utmark ligger på en platå cirka 20 meter högre över havet än Östra Ringarp och Grisavad.

Pollendiagrammet visar en liknande utveckling under tidig medeltid som på de tidigare platserna, om än något senare. De tidigaste spåren av odling är efter sporadiskt svedjebbruk med odling av råg under 800- och 900-talen (Lagerås 2007, s. 42). Området på platsen förblev täckt av skog till och med 1100-talet när landskapet tycks ha öppnats upp även här till mer uppodlade och grästäckta marker. Det ser ut som att området kan ha röjts med eld eftersom stora mängder mikroskopiskt träkol daterat till 1100-talet påträffades på platsen under ett röjningsröse. Lagerås tolkar pollenmaterialet som att en gård etableras här under 1100-talet efter röjning av främst bokskog (Lagerås 2007, s. 42f.).

En arkeologisk undersökning på platsen visade mer sentida spår av odling och torpbebyggelse (fig. 12 och 13), men även medeltida lämningar i form av röjningsrösen, en kolbotten och några tjärgropar daterade till 1200- och 1300-talen (fig. 12) (Knarrström 2004, 2008). Även en plats för järnframställning med blästbruk har påträffats bara 800 meter från Värsjö Utmark som också daterades till 1200- och 1300-talen (Forenius et al. 2005; Lagerås 2007, s. 43).

Figur 11. Jordartskarta över det undersökta området vid Värnsjö Utmark med omnejd, strax väster om byn Värnsjö. Karta: SGU Jordartskarta 2021.

Figur 12. Karta över den undersökta lokalen vid Värnsjö Utmark med resterna av ett tidigmodernt övergivet torp kallat "Rosts Täppa". Streckning markerar torvmark. Platsen för borrhönan till pollenanalysen är markerad med ett x. Karta: Per Lagerås 2007.

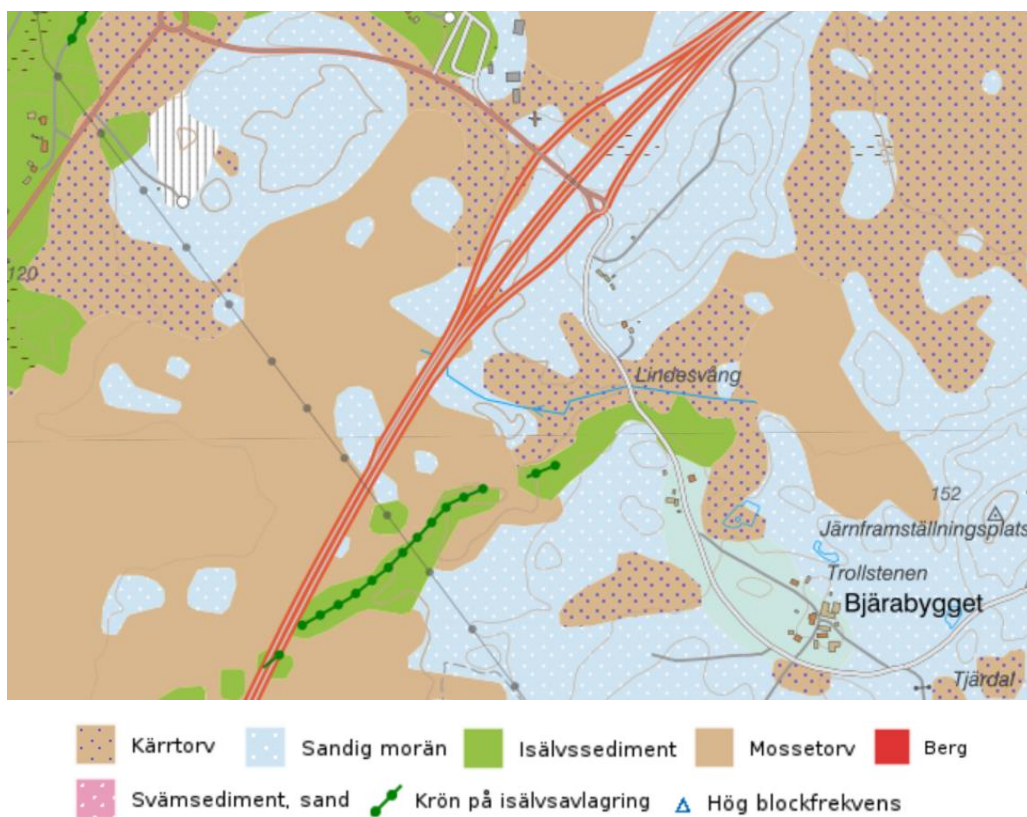
Figur 13. Laga skifteskarta från 1845 över ett torp och tillhörande bandparceller vid Vär sjö Utmark strax nordväst om byn Vär sjö intill Vär sjön. Det kan sannolikt vara samma tidigmoderna torp, "Rosts täppa", som påträffades vid undersökningen av Vär sjö Utmark. Karta: Lantmäteriverket (1845). Modifierad från laga skifteskarta över Vär sjö, Röke socken. Akt: 11-rök-16. Lantmäteriets historiska kartarkiv 2021.

Bjärabygget

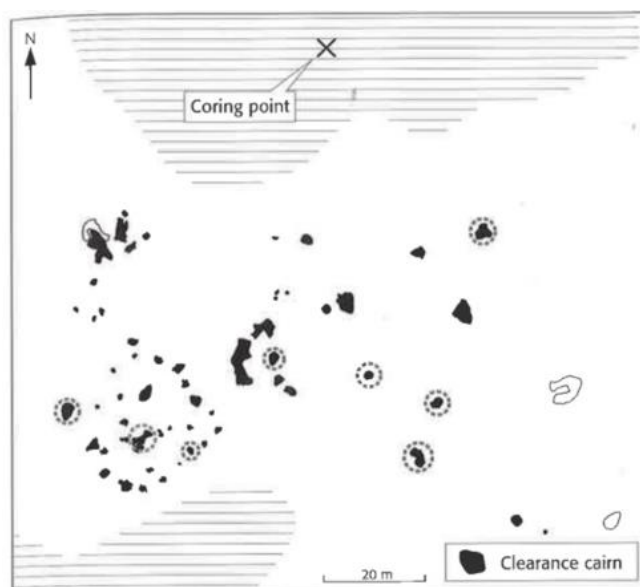
Den sista lokalen är Bjärabygget som ligger i den nordöstra delen av undersökningsområdet endast 6 km från den småländska gränsen. Jordarterna i området består av mosstorv, kärrtorv och några större områden av sandig morän dit bebyggelsen främst är lokaliserad. Ett mindre vattendrag går genom kärret i den centrala delen av området (fig. 14) (SGU Jordartskarta 2021). Bjärabygget ligger avlägset i gränsmarkerna vid stora torvmyrar på ungefär samma topografiska nivå som Vär sjö Utmark cirka 120–130 meter över havet. Pollendiagrammet för Bjärabygget visar att en gård etablerades här i likhet med de andra platserna, fast ännu senare än Vär sjö Utmark. De tidigaste pollenkornen som visar på odlingar är från råg som har odlats sporadiskt och tillfälligt någon gång under 900- och 1000-talet (Lagerås 2007, s. 43f.).

Från 1200-talet och framåt finns stabila pollensekvenser av sädesodlingar, främst råg och korn. Även här tycks gräsmarker sprida ut sig i takt med odlingarnas etablering och kan indikera att en gård etablerades här under 1200-talet (Lagerås 2007, s. 43ff.). I Närheten har byggnadslämningar och röjningsrösen påträffats (fig. 15 och 16). Huslämningarna har inte daterats då de var belägna utanför undersökningsområdet, men åtta röjningsrösen har daterats. Två kolbitar dateras med kol-14 till 900-tal, sex bitar daterades till ett intervall mellan sent

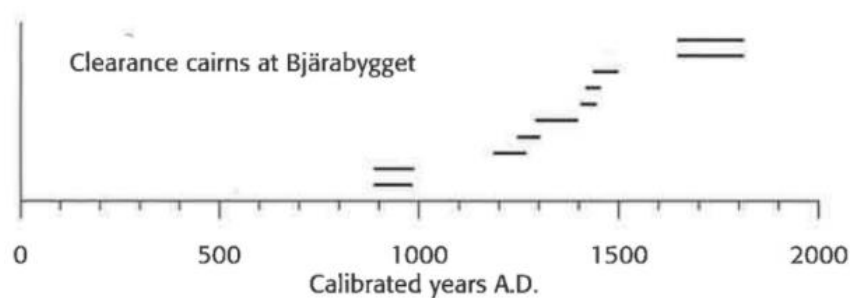
1100-tal till sent 1400-tal samt två från samma röse som daterades till 1600- och 1700-talet (fig. 16). Pollensekvensen och dateringarna av kol under rösen ger således en samstämmig bild av bebyggelsens etablering på platsen troligtvis under 1200-talet eller strax innan (Lagerås 2007, s. 47f.). Bara några hundra meter sydöst om den undersökta lokalen, intill en historisk gårdstomt och den så kallade trollstenen i Bjärabygget, har det påträffats lämningar av två blästbruk för järnframställning samt en tjärdal (fig. 14) (RAÄ: Skånes-Fagerhult 58:1, 61:1, 59:1). Inga uppgifter om dateringar finns, men de kan mycket väl vara medeltida baserat på andra fynd i området.

Figur 14. Jordartskarta över det undersökta området vid Bjärabygget med omnejd. Notera de markerade platserna för en järnframställningsplats och en tjärdal i sydöst. Karta: SGU Jordartskarta 2021.

Figur 15. Karta över området med röjningsrösen vid Bjärabygget. Daterade rösen är markerade med brutna cirklar. Streckning indikerar torvmark. Platsen för borrkärnan till pollenanalysen är markerad med ett x. Karta: Per Lagerås 2007.

Figur 16. Kalibrerade kol-14 dateringar från röjningsrösen i Bjärabygget. Diagram: Per Lagerås 2007.

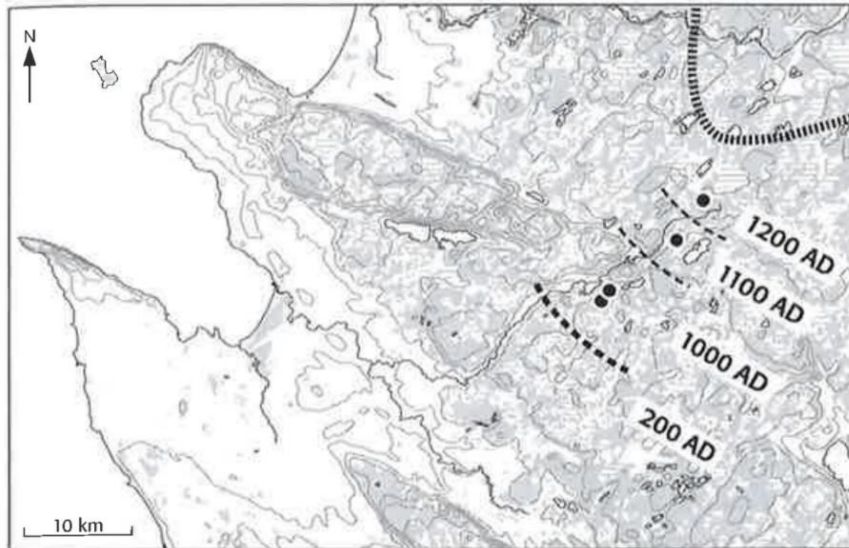
En kort överblick

Sammantaget förefaller analyserna över pollensekvenser och arkeologiska undersökningar på de enskilda platserna i landskapsutsnittet kunna visa på vissa generella trender hos den medeltida expansionen i undersökningsområdet. De tidigaste spåren av odling påträffades i områdets sydvästra del och kunde dateras till tiden omkring år 800, alltså från tidig vikingatid. I områdets nordöstra del var de tidigaste spåren från sporadisk odling daterade till 900-tal, drygt 100 år senare eller mer än i sydväst. Det ser ut som att etableringen i landskapet först har börjat med eldning, kanske svedjebbruk, och stenröjningar för tillfälliga odlingar i sydväst

som senare övergår till att successivt breda ut sig till större odlingar och grästäckta betesmarker två-trehundra år senare.

Efterhand har skogen också glesats ut till mer öppna gräsmarker för betesdjur. Där etableras gårdar och bebyggelse efterhand i vad som förefaller vara en nordöstlig riktning mot den småländska gränsen, där fasta odlingar och bebyggelse tycks ha tillkommit senast i den nordöstra delen. Det ser dock ut som att det generellt sker ett uppehåll mellan pollenmaterialet från vikingatid och den medeltida expansionen under 1000-, 1100- och 1200-tal (Lagerås 2007, s. 50ff.). De vanligaste grödorna i området under medeltiden är enligt pollen och förkolnade sädeskorn råg, skalkorn och brödvete, men också havre, hampa, humle och lin (Lagerås 2007, s. 56ff.) Järnproduktionen i området verkar ta fart under tiden kring 1100 och berättar också mycket om hur användningen av skogens och myrarnas resurser förändrades och effektiviserades över tid, för att senare bli helt avgörande för de lokala ekonomierna (Strömberg 2008; Ödman 2009). Analysens resultat diskuteras vidare nedan i diskussionsavsnittet.

Bilden som träder fram genom Per Lagerås arbete är en successiv och stegvis process av kolonisation i nordöstlig riktning (fig. 17), samt en framväxande ekonomisk produktion och resursuttag i skogsmarkerna i norra Skåne under tidig- och högmedeltid. Expansionen norrut kan också ha bidragit till skapandet av en tydligare gräns mellan Sverige och Danmark (Lagerås 2007, s. 53). Även kyrkornas dateringar stämmer kronologiskt med expansionen i nordöstlig riktning, eftersom kyrkoruinen i Eket sydväst om Örkelljunga dateras till cirka 1100/1200 medan kyrkan i Örkelljunga dateras till 1200/1300 (Simonsson 2016).

Figur 17. Karta som visar olika steg i jordbrukets expansion i nordvästra Skåne. Kartan baseras på dateringar från röjningsrösen (Lagerås et al. 2000) och pollendiagram (Lagerås 2007). Streckad markering visar den medeltida gränsen mellan Sverige och Danmark. Karta: Per Lagerås 2007.

Diskussion

Agrar expansion och nya behov

Kolonisationsprocessen i undersökningsområdet ser ut att ha skett stegvis i olika faser. Under väldigt lång tid under brons- och äldre järnålder tycks de skogiga områdena i nordvästra Skåne i stort sett endast ha använts för bete. Skogarna har då utgjort en viktig resurs i form av bete åt djuren som producerade kött, mjölk och gödsel samt även kunde fungera som drag- eller plogdjur. Användningen av områdets resurser bör spegla människors behov, strategier och kunskapskänedom vid tiden.

Under vendel- och tidig vikingatid verkar området fläckvis börja odlas upp sporadiskt där landskapet har tillåtit, lite i taget. Ett fåtal röjningsrösen daterade till 600- och 700-talet visar att det fanns en ambition att använda markerna för odling redan då utöver djurbetet. För att kunna hävda rätten till och kontrollera odlingarna på markerna som röjdes bör det ha funnits viss gårdsbebyggelse inte allt för långt bort från området och de odlade markerna. Svedjebbruk lär ha varit en effektiv metod för att röja landskapet på växtlighet och använda näringen från askan till odlingen, oftast av råg eller rovor som lämpar sig väl att odla efter avbränning (t.ex. Myrdal 1999, s. 50f.; Lagerås 2007).

Av pollenanalyserna börjar odlingen bli lite tydligare i den sydvästra delen av undersökningsområdet under 800-talet när pollendiagrammen visar på odling av säd i Östra

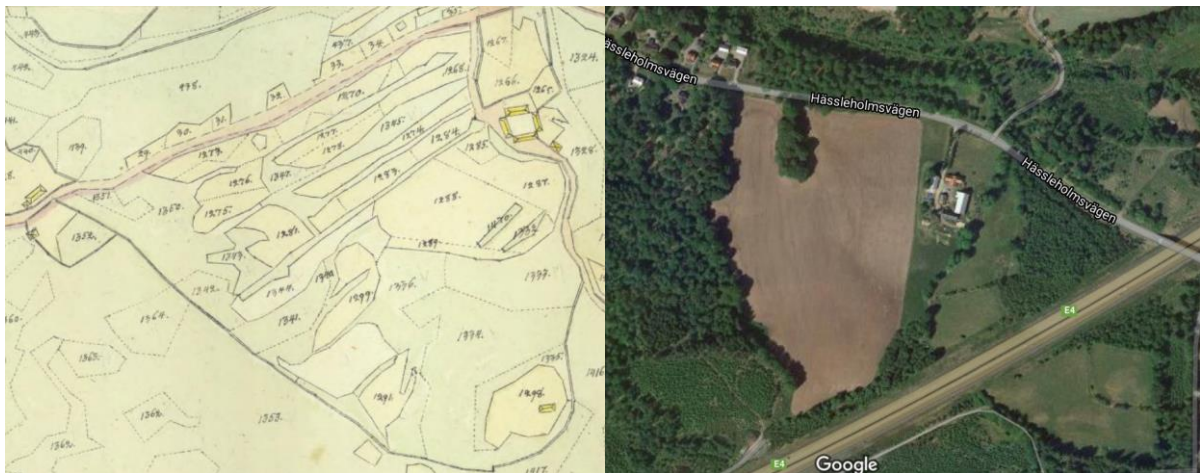
Ringarp och Grisavad. Till stor del verkar markerna fortfarande vara täckta av skog samtidigt som området fläckvis verkar öppnas upp som gläntor. Samtidigt visar pollendiagrammen och de undersökta röjningsrösen att sporadiskt svedjebbruk och mindre odlingar förekom i skogarna i områdets nordöstra del vid Vårsjö Utmark och Bjärabygget under 800- och 900-tal, även om dessa verkar koloniserats permanent senare än sydväst. Om det är expansion till följd av befolkningsökning, konkurrens eller nya tekniska framsteg som möjliggör att det blir gynnsamt att odla upp marker som tidigare främst varit säsongsmässiga betesmarker, är svårt att säga. Troligtvis samverkade flera faktorer.

Främst odling av råg ser ut att ha varit viktig i ett initialt skede, men även annan säd kan ha odlats som inte har kunnat identifieras i miljöproven. Någoting gör att behovet eller möjligheten av att expandera och odla upp marker i skogsområdena ökar. Att råg är den dominerande grödan kan förklaras av de sandiga och lättare moränjordarna som erbjuds i undersökningsområdet mellan torvmarker och isälvsediment (fig. 2). Råg är mer resistent mot torka på grund av sina djupgående rötter och klarar därför att odlas i lättare och mer sandiga jordar än exempelvis vete. Vete kräver generellt lite tyngre jordar som håller fukt bättre eftersom rotsystemet är grundare. Råg är dessutom mindre känsligt för varierande pH-värden i jorden och klarar betydligt surare jordar (Rahbek Pedersen 2004, s. 2ff., 15), som bör ha varit fallet i de nyodlade skogsmarkerna. Metoden att odla råg och rovor efter röjning och bränning av skog är samma typ av svedjebbruk som finns omnämnt från stora delar av Sverige under medeltiden (Myrdal 1999, s. 50f.). Samma metod för jordbruk i skogsmarker har också kommit att nära associeras med folkgruppen svedje- eller skogsfinnar, som odlade med svedjebbruk i skogstäckta områden och utmarker i norra och mellersta Sverige under 1500- och 1600-tal (t.ex. Welinder 2003; Wedin 2004). Rågodlingen kan således tolkas som ett medvetet val av gröda för att säkra god avkastning i den tillgängliga jordmånen, och kan därmed ses som en respons på de erbjudanden som har iakttagits i det specifika landskapet.

Samtidigt som de odlingsbara jordarna började brukas ökade också djurhållningen, som troligen var av betydligt större omfattning i det steniga och mer svårodlade kuperade högländet. Under vikingatid spred grästäckta fält ut sig i torvmarkerna runt Grisavad och bör ha fungerat som goda betesmarker för djuren som också kunde producera gödsel till odlingarna. Det saknas emellertid bevis för direkta höängar i undersökningsområdet (Lagerås 2007, s. 64).

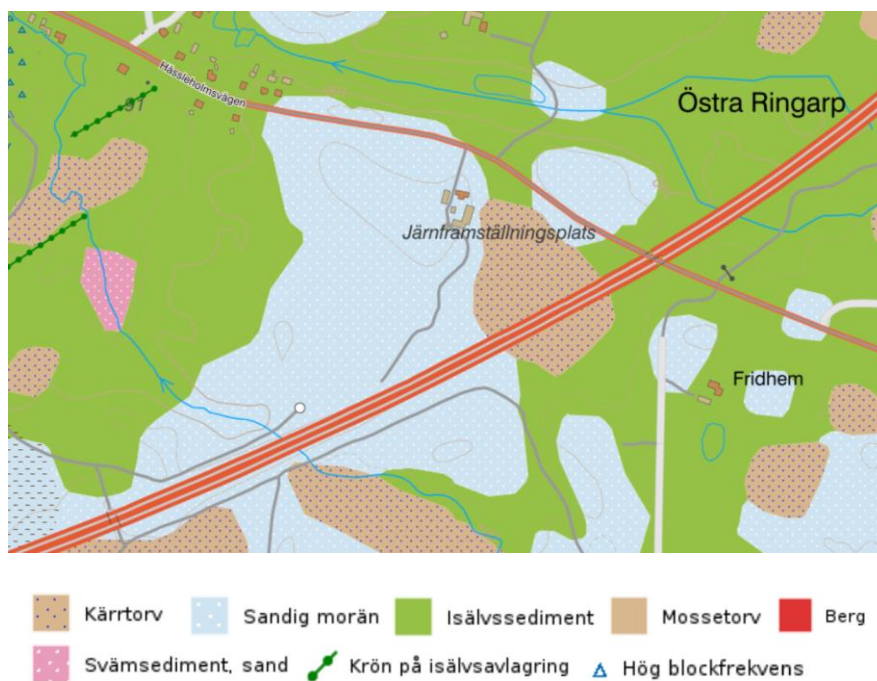
Under 1000-talet verkar kulturlandskapet börja öppna upp sig och sprida ut sig i den sydvästra delen vid Östra Ringarp och Grisavad mer på ett genomgripande plan. Då börjar odling av

mer stabil och omfattande karaktär breda ut sig i takt med att skogen tycks reduceras i ökande grad. Om inte gårdar fanns i området tidigare bör de rimligen ha tillkommit under 1000-talet när landskapet verkar formas om på ett radikalt sätt gentemot tidigare. I den nordöstra delen av landskapsutsnittet vid Vårsjö Utmark och Bjärabygget var markerna fortfarande i hög grad täckta av skog och verkar fortfarande mest ha använts för sporadiska växelvisa svedjebbruk. I Östra Ringarp visar pollensekvenserna att odlingar av råg, skalkorn, vete, hampa och lin fanns på platsen under 1000-talet. Som Lagerås visar på Pär Connelids historiska kartöverslägg med enskifteskartan över Ringarp från 1818–1824 är odlingsmarkerna intill gården fortfarande organiserade som tidigmedeltida bandparceller anpassade för plog eller årder (fig. 8 och 18). Dessa bandparceller kan mycket väl härröra från tiden då en gård etableras här under sen vikingatid eller tidig medeltid. Det är intressant att avgränsningen för bandparcellerna intill gården i Ringarp helt förhåller sig till de sandiga moränjordarna på platsen, liksom odlingen där även gör idag (fig. 7, 8, 18, 19 och 20). Placeringen av odlingarna med bandparceller var troligen redan i ett tidigt skede strategiskt placerade utefter markernas egenskaper och erbjudande, samt anpassade för plog. Placeringen av gården med odlingarna mellan de två vattendragen har även säkrat vattentillgången och möjliggör således odling även av mer vattenkrävande grödor. Genom att rensa jordarna från sten samt bygga upp jordens mullhalt, vattenbärande förmåga och näring med organiskt material och gödsel över tid kunde även mer krävande grödor odlas i marken som inte hade fungerat i ett initialt skede, exempelvis vete (Rahbek Pedersen 2004, s. 2ff., 15). Odlad hampa och lin har även kunnat rötas i närliggande sjöar eller vattendrag inför beredning av fibrerna, liksom att kornet har kunnat mältas däri för ölbrygging.

Figur 18. Till vänster: Enskifteskarta från 1818 över gården vid Östra Ringarp. Karta: Lantmäteriverket (1818). Modifierad från enskifteskarta över Östra Ringarp, Örkelljunga socken. Akt: K164-30:1. Lantmäteriets historiska kartarkiv 2021.

Figur 19. Till höger: Modern satellitkarta över gården vid Östra Ringarp. Karta: Google Maps 2021.

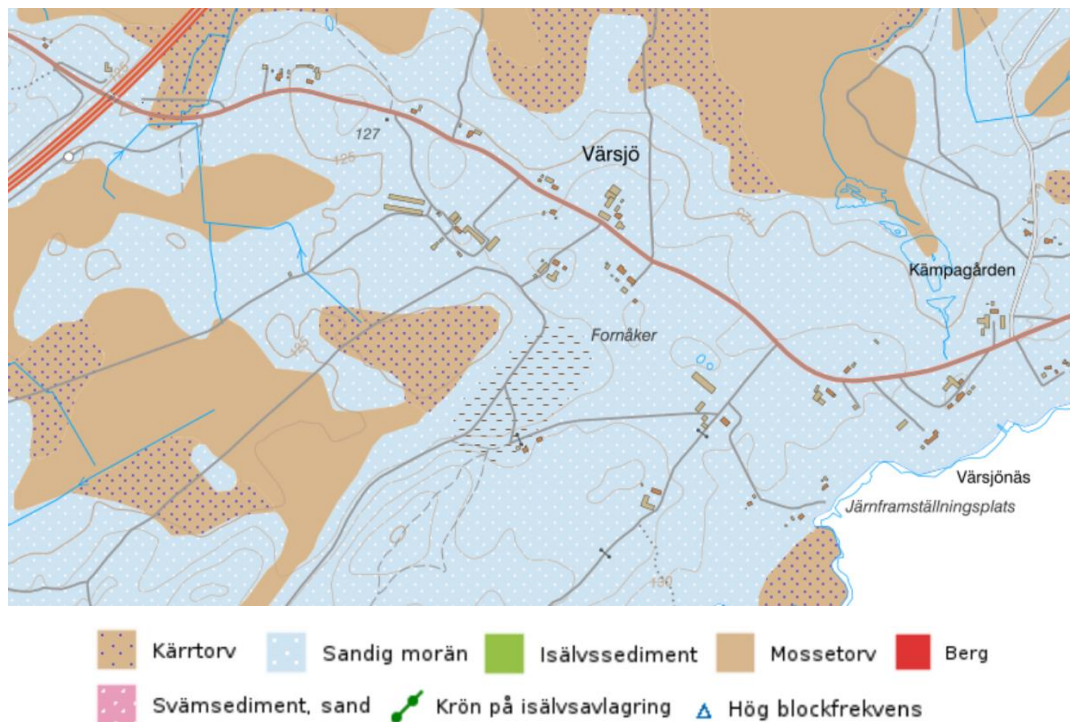
Figur 20. Jordartskarta över området vid gården i Östra Ringarp. Karta: SGU Jordartskarta 2021.

I Grisavad uppträder ett liknande mönster under 1000-talet. De öppna gräsbevuxna betesmarkerna som pollendiagrammet visar på stämmer väl med jordarterna. Området kring och öster om den undersökta lokalen vid Grisavad är i stor utsträckning bestående av torvmossar och isälvs sediment, vilka har lämpat sig bättre för betesmarker än för odling. Emellertid har äldre odaterade fornåkerssystem (RAÄ: Örkelljunga 134:1, 413) med

odlingsmarker identifierats strax väster om lokalen precis i områdena för den sandiga moränen (fig. 9). Alltså har samma medvetna strategi för användandet av markerna funnits även här. Etableringen av mer fasta system för odlingar och trolig närliggande bebyggelse under 1000-talet avviker från tidigare mönster och visar att människor då, om inte tidigare, var där för att stanna.

Under 1100-talet verkar även utnyttjandet av områdena i nordöst öka i omfattning, när pollenanalyserna visar på mer stabila frekvenser av sädesodling och uppöppnandet av bokskogen till gräsklädda betesmarker i Vär sjö Utmark. Liksom i de sydvästra lokalerna i Östra Ringarp och Grisavad, har det antagits att pollensekvenserna från platsen indikerar att gårdsbebyggelse etableras här eller i närheten under 1100-talet, och ersätter det tidigare sporadiska svedjebruket i området (Lagerås 2007). Det tidigmoderna torpet vid den underökta lokalen vid Vär sjö Utmark ligger beläget precis mellan större områden bestående av torvmossar och sandig morän (fig. 11). Att platsen senare främst fungerat som utmark för byn Vär sjö och hem för torpare passar bra baserat på jordarterna och terrängen. De största odlingsbara ytorna ligger runt omkring den mossrika utmarken, bland annat i öst där Vär sjö by är belägen intill Vär sjön.

På laga skifteskarta över byn Vär sjö från 1845 syns, förutom torpet i den undersökta lokalen, tydligt att samma äldre typer av avlånga bandparceller som syntes i Östra Ringarp än utgjorde byns odlingssystem. En jämförelse av jordartskartan med skifteskartan från Vär sjö by visar att samma medvetna jordbruksstrategi har bestämt var byn samt dess odlingar och tegar har placerats, avvärjandes runt om mossmarkerna som troligen har bestått av skog, myr eller betesmark (fig. 21 och 22). Samma ytor odlas än idag, men nu har man utnyttjat nästan all odlingsbar sandig moränjord mellan utmarken och sjön (fig. 23). Resultaten visar en liknande bild som framträder av jordbruksmarkernas placeringar på de bäst lämpade jordarna hos tidigmedeltida byarna Vång, Hjortsberga, Vambåsa och Hattatorp i Blekinge (fig. 1) (Bernro 2021). Utöver odlingarna har det påträffats spår av järnframställning och en tjärdal precis intill Vär sjön som behandlas mer nedan. Vid Bjärabygget 6 kilometer från den småländska gränsen tycks markerna under 1100-talet fortfarande mest användas för sporadiskt röjande och uppöppnande för odlingar baserat på dateringarna från röjningsrösen och pollensekvenser på platsen. Mer permanenta spår av odlingar, betesmarker och bosättning syns under 1200-talet när en gård tycks etableras även där, som en kanske sista fas i den agrara expansionen in i området mot den svenska gränsen i nordvästra Skåne.

Figur 21. Jordartskarta över Värsjös bytomt intill Värsjön, strax öster om Värsjö Utmark. Notera järnframställningsplatsen intill sjön i sydöst. Karta: SGU Jordartskarta 2021.

Figur 22. Laga skifteskarta över byn Värsjö från 1845. Notera hur bandparcellsystemen är placerade på de sandiga moränjordarna som är bäst lämpade för jordbruk belägna mellan och runt om mossmyrarna. Karta: Lantmäteriverket (1845). Modifierad från laga skifteskarta över Värsjö, Röke socken. Akt: 11-rök-16. Lantmäteriets historiska kartarkiv 2021.

Figur 23. Modern satellitkarta över Värnsjö Utmark i väst och Värnsjö by i öst. Notera hur de odlade ytorna sammanfaller med utbredningen av sandig morän på jordartskartan. Karta: Google Maps 2021.

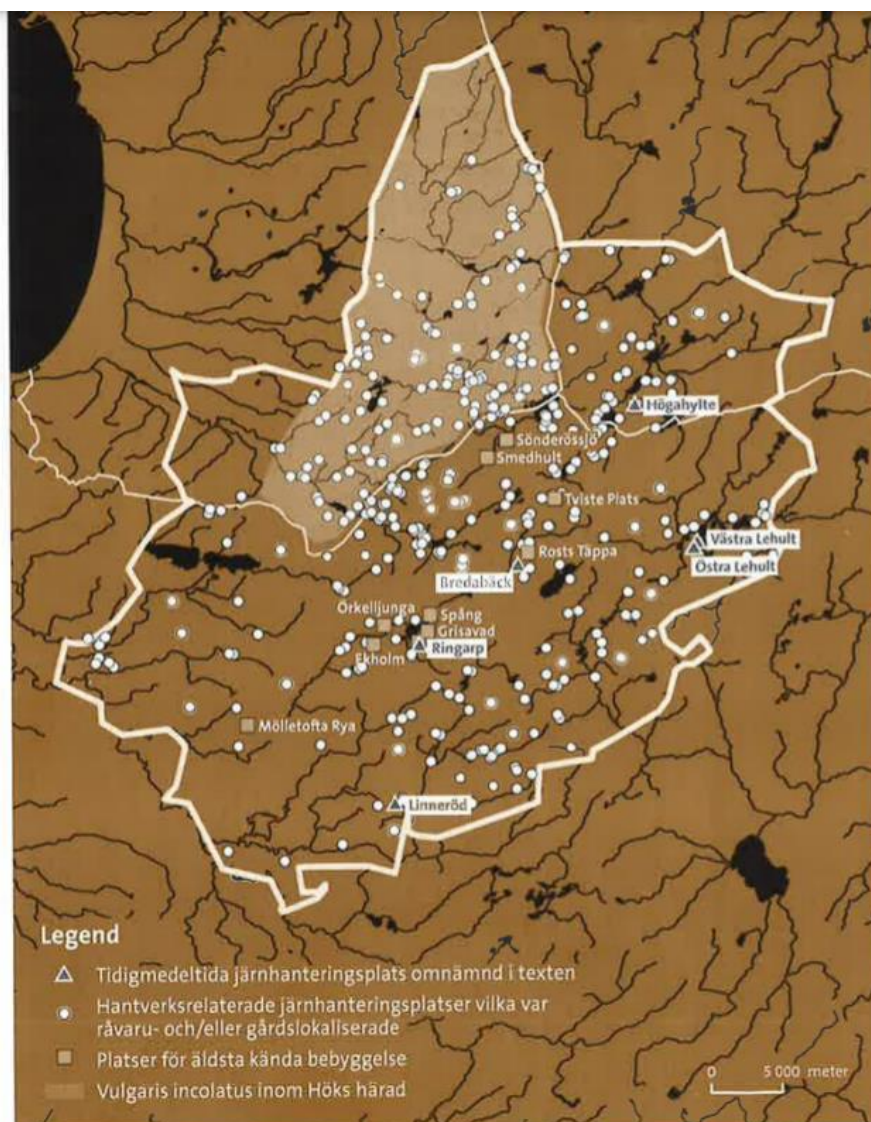
Under 1100-talet visar dateringsunderlaget att järn börjar framställas med blästbruk på några olika platser i undersökningsområdet (fig. 5). Det är en till synes ny företeelse i det arkeologiska materialet för tiden i området, och visar att människorna verkar ha börjat bruka landskapets resurser och miljöerbjudande på ett annorlunda sätt än tidigare. Således tycks också brukarnas uppfattade meningspotential i landskapet ha förändrats gentemot tidigare. Då fungerade torvmarkerna inte bara som bete, torvtäkt och skog längre, utan även som depå för den värdefulla myrmalmen. Träkol från skogen var dessutom avgörande för att nå de höga temperaturerna som krävdes för att framställa järnet, och flertalet kolbottnar har påträffats i hela området. Det skulle kunna tyckas självklart att de malmrika myrarna och sjöarna, tillsammans med bränslet från skogen, redan i ett initialt skede av bosättning skulle vara viktiga för lokal ekonomi och järnproduktion, men så tycks inte ha varit fallet under de första 100- eller 200-åren av kolonisation. Som nämndes i analysavsnittet uppstod en ny situation under 1100-talet när skog blev en bristvara på kontinenten. Samtidigt efterfrågades mer järn, kol, tjära och andra varor som blev allt viktigare i det kommersialiserade medeltida Europa, och för ekonomin hos det framväxande danska kungariket (Carelli 2001).

Det danska kungarikets administration och de kommersiella behoven av järn, trä, kol och tjära krävde stora mängder skogsresurser, och den bristande tillgången gjorde att skogarna i norra Skåne började brukas för dessa ändamål. För att utvinna järnet ur limonitmalmerna som fanns i myrar och vattendrag krävdes också stora mängder träkol, som ju också fanns i de nordskånska skogarna (Carelli 2001; Strömberg 2008; Ödman 2009). Anders Ödman har påtalat att tidigare järnframställning i Skåne och Danmark från äldre järnålder verkar ha skett i områden som idag är slättbygd, där de för tiden obrukbara tyngre lerjordarna var bevuxen med skog. När de tyngre lerjordarna sedermera skövlades och togs i anspråk för odling i och med införandet av plogen och andra mer effektiva jordbruksredskap, fanns inte längre samma möjlighet att framställa järn på de uppodlade slättbygderna (Ödman 2009, s. 316ff.).

Det framstår som att människorna i undersökningsområdet, på eget initiativ eller med tryck ovanifrån, började utvinna och framställa lokalt järn och träkol under 1100-talet för att tillgodose behoven och efterfrågan som fanns lokalt och regionalt. Av någon anledning har behovet eller kännedomen om områdets potential för järnframställning inte funnits tidigare, då endast agrara näringar tycks ha styrt behoven eller den upplevda meningspotentialen i landskapet. Järnverktyg och redskap hade brukats redan långt tidigare, men den lokala järnproduktionen bör ha varit betydande också för de lokala böndernas redskap och för möjligheterna att bättre bruka skogen, växtligheten och de steniga markerna med exempelvis järnskodda spadar, liar, årder, harvar och plogar av järn. Var det en rumslig förflyttning av praxis från tidigare traditioner av järnframställning i slättbygder till höglandsområden som skedde i takt med att slätterna avskogades och odlades upp med hjulplogens införande? Flertalet fynd av järnframställningsplatser, kolbottnar och högar med slagg och slaggvarp har påträffats intill myrmarker i hela undersökningsområdet och de kringliggande landskapen från och med 1100-talet och framåt (fig. 6, 24 och 25). Hela området i gränstrakterna där Skåne, Halland och Småland möts präglades länge av lokalt järnhantverk på grund av de rika fyndigheterna av myrmalm och skog (fig. 24) (Strömberg 2008). Kyrkan och den kungliga borgen i Örkelljunga härrör rimligtvis från tiden då järnframställningen hade tagit fart och den senare kan ha genererat stor avkastning i området, som dessutom var ett viktigt gränsområde vid den dansk-svenska gränsen. Malmfyndigheterna och tillgången på skog i norra Skåne var troligtvis en viktig anledning till att Danmark ville behålla kontrollen över området. Även under den så kallade Skåneaffären 1332 när nästan hela danska Skåneland såldes till Sverige och Magnus Eriksson, var Norra Åsbo och Bjäre härader de enda skånska områden som den

danska kronan hade kvar i besittning, fram till återerövringen under Valdemar Atterdag på 1360-talet (Andersson 1974, s. 131ff.).

Järnframställningen av myr- och sjömalms fortsatte i området fram till krigstiderna och Sveriges övertagande av Skånelandskapen på 1600-talet, när den lokala järnproduktionen redan hade förlorat betydelse till gagn för den svenska stålproduktionen (Strömberg 2008, s. 83, 151ff.). Blästerugnar, slaggvarp och kolbottnar som har påträffats vid och i närheten av de undersökta lokalerna samt vid bytomterna vid Östra Ringarp, Vårsjö och Bjärabygget vittnar om att kol- och järnframställning från 1100-talet och framåt blev en viktig näring för de lokala gårdarnas och bylandskapens ekonomier (fig. 7, 12, 14, 20 och 21).

Figur 24. Karta över kända järnhanteringsplatser i produktionsområdet i nordvästra Skåne, sydöstra Halland och sydvästra Småland. Karta: Bo Strömberg 2008.

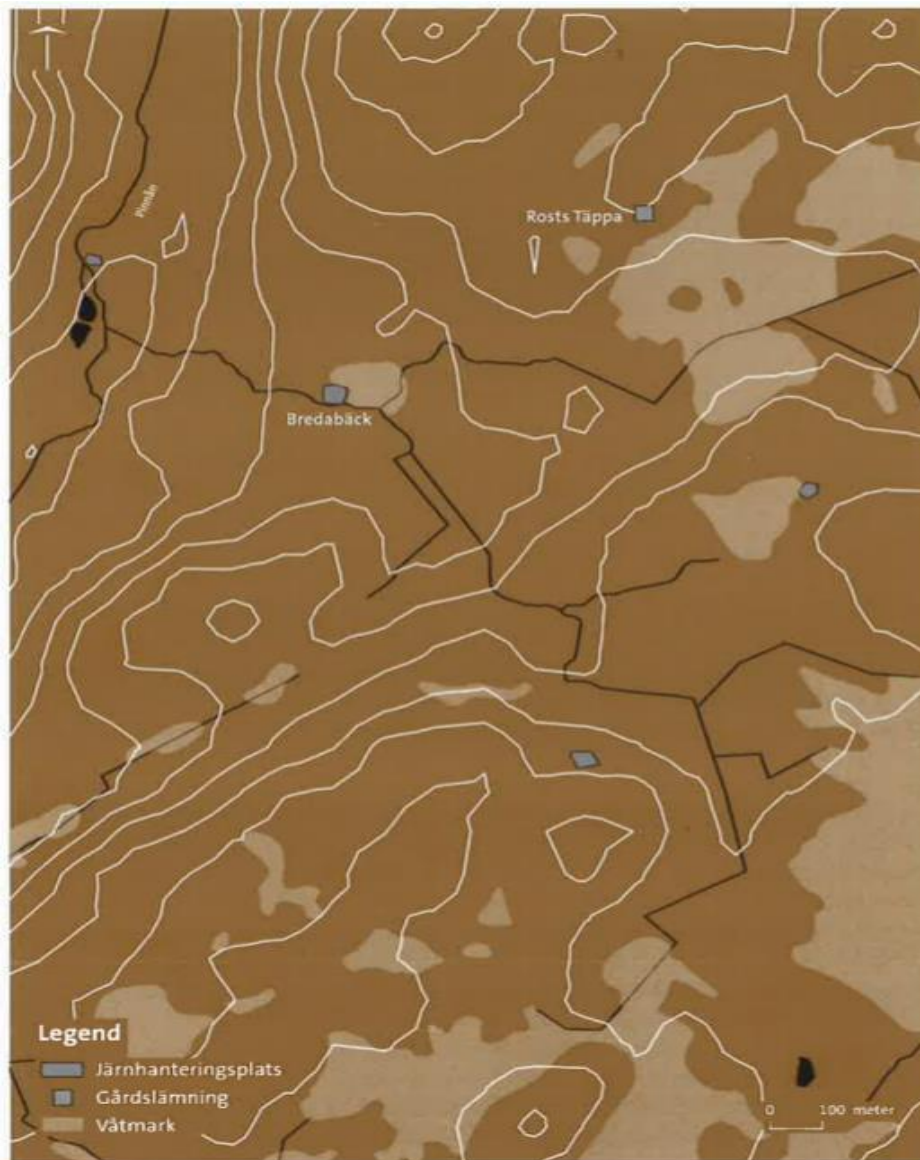
Catarina Karlsson har visat med sin avhandling *Förlorat järn – det medeltida jordbrukets behov och förbrukning av järn och stål*, hur viktig järnframställningen och bruket av järnredskap och föremål av järn var för det medeltida samhällets framväxt, expansion och behov (Karlsson 2015). Dels blev tillverkningen och användandet av järnredskap generellt mer utbrett mellan perioden mellan år 1000 och 1300, dels började järnredskap användas till nya ändamål än tidigare. Bruket av exempelvis järnårder, järnplogar och järnskodda spadar, tillsammans med andra redskap, möjliggjorde att tyngre och stenigare jordar kunde brukas med högre avkastning som följd. De teknologiska förändringarna ledde till skapandet av det nya medeltida landskapet (Karlsson 2015, s. 296). Det mer utbredda användandet av järnredskap ledde till större slitage på redskapen, som krävde mer järn för att smidas om. Exempelvis har Karlsson kommit fram till att en normalstor gård i Uppland krävde cirka ett kilo järn årligen för att kunna plöja sina åkrar med en fungerande plog (Karlsson 2015, s. 295f.). Tillsammans med andra verktyg och dessutom en kommersiell produktion, framgår det att behovet av järnframställning och järnhantverk har varit enormt stort för lokalsamhällena i det framväxande medeltida Skandinavien för att kunna bedriva jordbruk eller skogsbruk. Det syns inte minst särskilt tydligt i undersökningsområdet i nordvästra Skåne, där relationen till landskapet förändras när järnframställningen tar fart.

För framställningen av järnet användes först kropparnas muskelkraft för att driva blåsbälgarna och smida järnet, senare användes vattenkraften från mer effektiva vattenkvarnar för att pumpa luft genom blåsbälgarna in i blästerugnen och för att hamra järnet (Carelli 2001, s. 80f.; Lagerås 2007, s. 113; Ödman 2009, s. 316). Skvaltkvarnar var tidigt vanliga i mindre vattendrag och skogsbygder för att de fungerade bra på små ytor med horisontellt liggande hjul, både för malning av säd och för blästbruk. Hjulskvarnar användes för samma ändamål men blev lite vanligare i slättbygder och kräver mer fallhöjd och utrymme (Ek 1981). De äldsta skriftliga beläggen för vattenkvarnar i Norden är skvaltkvarnar från Skåne år 1131 respektive 1133, från Vittskövle i Kristianstads kommun respektive Värpinge i Lunds kommun (Böcher 1942, s. 18; Blom & Moen 1991, s. 70; Carelli 2001, s. 86). Det finns även belägg från Tvååker i västra Halland för att hyttor med hammare drivna av vattenkraft användes under 1100-talet (Magnusson 1995, s. 52f.). I vattendrag i närheten av de undersökta lokalerna i undersökningsområdet finns många platser med registrerade lämningar av äldre fördämningar och kvarnar från olika tider, varav flera verkar kunna härröra från

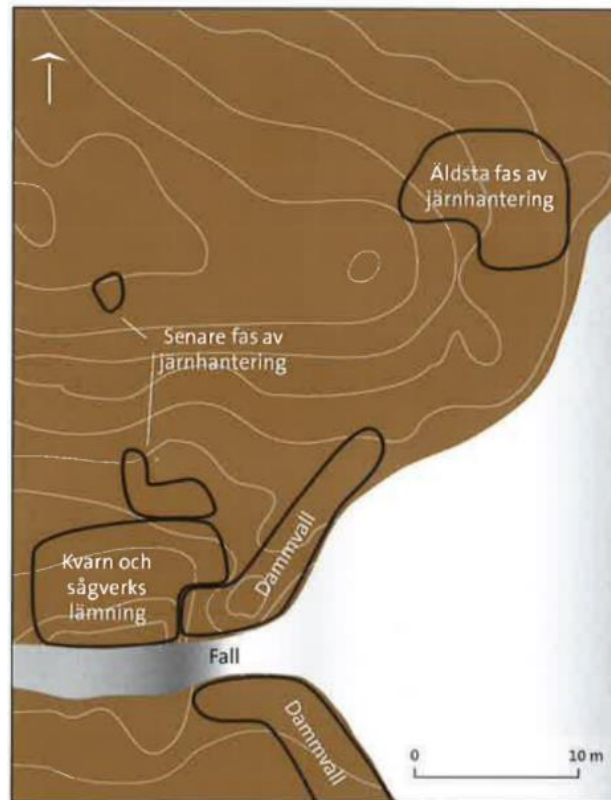
hytt drift då slagg och spår efter järnframställning har påträffats precis intill (t.ex. RAÄ: Örskelljunga 5:1, Skånes-Fagerhult 71:1, 65:1).

Även platsnamn som exempelvis Mölleholmen och Möllebäcken ett par kilometer sydöst respektive nordöst om Bjärabygget indikerar att vattendrag och bäckar i området har använts för kvarndrift med vattenkvarnar. Kvarndriften kan således också ses som att människor har iakttagit nya miljöerbjudanden i landskapets vattendrag när behovet har uppstått och teknisk kunskap har funnits. Även om inte landskapslagarna i östra Danmark och Skåne förbjöd fria bönder från att bygga egna möllor, som på vissa platser på kontinenten, var det vanligt att de övre samhällsskikten kontrollerade kvarndriften med tullar som en inkomstkälla från landskapet (Ek 1981). Byggandet av vattenmöllor eller hyttor ställde oavsett ändamål dessutom höga krav både på tekniskt kunnande och underhåll, så troligen hade inte alla byar råd att bygga eller underhålla egna skvaltkvarnar. Därtill infördes under medeltiden lagar som i praktiken försvårade för enskilda bönder och byar att bygga egna kvarnar, då en ny kvarn inte fick påverka fisket negativt eller; ”skada en gammal och förminska dess mäld” (Blom & Moen 1991, s. 70ff.).

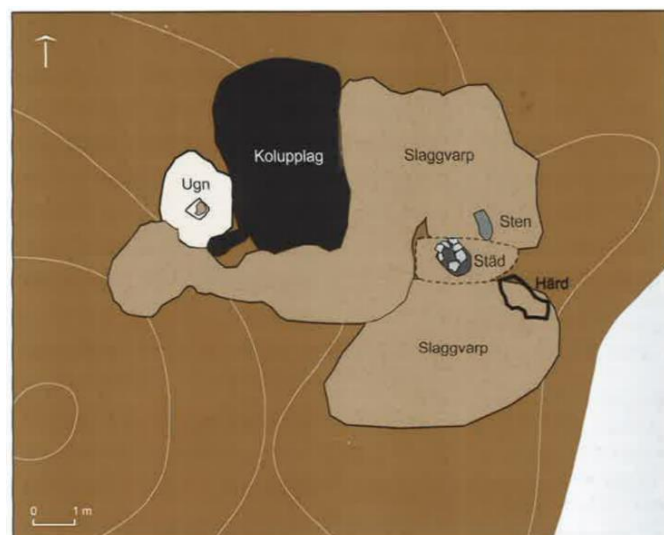
Som exempel kan nämnas järnframställningsplatsen i Bredabäck som ligger i den övre delen av dalgången vid Pinnån, ungefär en kilometer sydväst om den undersökta lokalen vid Värnsjö Utmark, strax intill en mindre våtmark (fig. 25, 26 och 27). Blästbruket vid Bredabäck (RAÄ: Skånes-Fagerhult 274) började enligt dateringarna att användas under mitten av 1100-talet, och fortsatte att användas i flera hundra år efter (Strömberg 2008, s. 92ff.). Placeringen intill Pinnån skulle kunna indikera att hytt drift har använts för framställningen, åtminstone i ett senare skede omkring 1300-talet när bevis från kvarn och en dammvall finns. Bo Strömberg för en diskussion om huruvida blästbrukens placeringar förhåller sig till platserna för råvaran i myrarna eller platser för vattenkraft intill vattendrag. Han kommer fram till att de tidigaste platserna för produktion främst verkar ha placerats i närheten av råvaran i myrmarkerna snarare än vid vattenkraften, men att detta kan ha förändrats i senare skeden. Vid kulmen av områdets järnframställning under 1400- och 1500-talet påträffas järnframställningsplatserna främst intill sjöar och vattendrag (Strömberg 2008, s. 92ff.). Strömbergs slutsats stämmer generellt mycket väl överens med relationerna mellan järnframställningsplatsernas placeringar och myrmarkernas, vattendragens och sjöarnas utbredning på jordartskartan över de undersökta lokalerna och i stora drag hela landskapsutsnittet (fig. 7, 14, 20, 21 och 25).

Figur 25. Karta över området för järnframställningsplatsen och kvarnen vid Bradabäck med omnejd. Torpet Rosts Tärpa i Vårsjö Utmark syns i nordöst. Notera att järnframställningsplatserna främst är belägna i anslutning till våtmarker och vattendrag. Karta: Bo Strömberg 2008.

Figur 26. Järnhanteringsplatsen vid Bredabäck. I den norra delen intill ett mindre våtmarksområde finns den äldsta delen av hantverksplatsen som dateras till perioden mellan år 1150 och 1300. På slutningen av en förhöjning ner mot ån påträffades en senare fas av hantverket från mestadels 1300-talet. Precis intill bäcken strax väster om dammvallarna fanns resterna av en vattendriven kvärn från 1600 talet och ett sågverk från 1800-talet. Karta: Bo Strömberg 2008.

Figur 27. Den äldre delen av hantverksplatsen vid Bredabäck som dateras till perioden år 1150–1300. Karta: Bo Strömberg 2008.

Andra näringar från skogen så som timmeruttag, trähandverk, stembrytning och produktionen av tjära blev liksom järnet och kolningen viktiga för ekonomierna i undersökningsområdet liksom i hela norra Skåne under medeltiden (t.ex. Svensson 2016). På flera platser runt om de undersökta lokalerna i det undersökta landskapsutsnittet finns rester av både tidigmoderna sågindustrier och äldre tjärdalar för tjärproduktion. Många av sågverkslämningarna liksom flera kvarnar är emellertid från betydligt senare perioder än medeltiden. Tjärdalar däremot finns utspridda på flera platser i landskapet i hela undersökningsområdet daterade från åtminstone 1200-talet, som med tjärdalarna som påträffades precis intill ett par kolbottnar i den undersökta lokalen vid torpet i Värjö Utmark (Knarrström 2004, 2008). Tjärdalar har även påträffats intill Värsjön vid Värjö by och söder om Värjö Utmark som visar att produktionen varit viktig i området under både medeltid och tidigmodern tid. Tjära framställs dels från exempelvis tallved, dels från torv (Gooch 2007) som det finns rikligt av i hela undersökningsområdet.

Tjäran var mycket viktig bland annat som ytbehandling för skepp och deras segel, och således viktig för underhållet av de militära flottorna (Hennius 2018). Framställningen av tjära tycks vara ytterligare en för tiden ny företeelse i området under medeltiden och är ett annat exempel på de miljöerbjudanden som människorna har iakttagit och med tiden började utnyttja liksom med järnmalm, träkol, torven och kvarndriften. Eva Svensson har visat att utmarksbruket i norra Skånes skogsbygder var innovativt och flexibelt för att ta vara på resurserna och råvarorna som fanns att tillgå och som efterfrågades. Den stegvisa kolonisationen av de nordskånska skogsområdena föregick till synes av ett intensifierat och ett med tiden mer utbrett utmarksbruk (Svensson 2016).

Andreas Hennius (2018) har påvisat att produktionen av tjära i Skandinavien omorganiserades och expanderade från och med 700-talet och framåt. Det resulterade i en storskalig tjärproduktion som bredde ut sig i utmarkernas skogar där råvarorna fanns. Tjärproduktionen intensifierades troligen som en följd av seglets införande, och för den växande efterfrågan av tjära till vikingaflopporna som blev allt större. Behovet och efterfrågan gjorde tjäran till en viktig handelsvara under yngre järnålder och medeltid. Den växande produktionen av tjära vittnar om förändrade förhållningssätt till lokala utmarksnäringar och en effektiviserad organisation av produktion, transporter och arbetskraft som påverkades av omständigheter både inifrån och utifrån. En biprodukt av framställningen av tjära är också kol, som ju var av stor vikt för järnframställningen (Hennius 2018). Omorganisationen av tjärproduktionen och det expanderade utmarksbruket under yngre järnålder och tidig medeltid är inte en isolerad

företeelse, utan speglar de mer generella förändringarna och förhållningssätt till resurser, råvaror och produktion samt befolkningsökningen. Likt exempelvis efterfrågan av järn rationaliserades produktionen av tjära från att främst styras av lokala behov till att mer styras av kommersiella behov och regional efterfrågan.

Det ser därmed ut som att strategier och fokus helt skiftade i områdets huvudsakliga ekonomiska näringar, resursuttag och meningspotential mellan perioden omkring yngre järnålder och tidig- till högmedeltid mellan ungefär år 800 och 1300. Från att, som även Lagerås menar (2007, s. 114), till synes ha haft en initial fokus på agrar produktion med djurhållning och mindre jordbruk i ett tidigt skede, mot att övergå till en storskalig produktion och att i högre grad göra sig beroende av skogens och våtmarkernas resurser när efterfrågan och behovet av dessa ökade. Det går på sätt och vis att säga att människorna i området under sen vikingatid och tidig medeltid lärde sig att bemästra landskapet och dess miljöerbjudanden i det kuperade höglandet i nordvästra Skåne. Nya behov och situationer uppstod med riksbildning, bybildning, sockenbildning och urbanisering tillsammans med spridandet av nya tekniska framsteg och en växande befolkning. Den nya situationen förändrade människornas och kulturens relation och sammanlänkning med landskapet, som skapade ny innebörd för platser och förändrade landskapsvyer.

Sett i ett längre perspektiv kom dessa näringar att växa och nå sin kulmen under senare perioder omkring 1500-talet när järn- och kolproduktionen rationaliserades ytterligare och fick en närmast industriell omfattning (t.ex. Anglert & Lagerås 2008; Strömberg 2008; Ödman 2009), som även dateringsunderlaget för järnframställningen visar (fig. 5). De skogklädda områdena som mötte människorna som började bosätta sig i områdena kring Örkelljunga och Fagerhult under vikingatid öppnades så småningom fläckvis upp till ljunghedar och myrmarker efter behovet av skog och bränsle, vilket dels avslöjas i namnet Örkelljunga som beläggs från tidigt 1300-tal och betyder "ljungöken". (Lagerås 2007, s. 115f., 125; Anglert & Lagerås 2008). Under 1300-talet inleddes en nedgångsperiod till följd av agrarkrisen och digerdöden. Ytor växte igen på flera ställen och övergavs som ett resultat av utarmade jordar, och dödsantalet efter digerdöden var troligen stort. Exempelvis verkar bebyggelse och odlingar vid de undersökta områdena Grisavad och Vårsjö Utmark överges. Inte förrän under sent 1500-tal dyker pollen från sädesodlingar upp igen från många tidigare övergivna platser. Sedan återhämtningen efter kriserna expanderade bygderna igen med ökad befolkning, öppnandet av landskap och etablerandet av gårdar. Inte förrän i mer modern tid

under 1800- och 1900-talet växte skogsmarkerna sig tätare igen efter det tidigare omfattande protoindustriella skogs- och järnbruket i trakterna (Lagerås 2007, s. 125, 153ff.).

Slutsatser

Landskapets roll i en medeltida samhällsorganisation

Analysen av de undersökta lokalerna vid Östra Ringarp, Grisavad, Vårsjö Utmark och Bjärabygget samt resten av landskapsutsnittet mellan Örkelljunga och Skånes Fagerhult i nordvästra Skåne kan fungera som ett demonstrativt exempel på hur ekonomiska strategier för användandet av landskap förändrades under vikingatid och tidig medeltid. Även om situationen och kontexten är lokal kan den aktuella studien ändå påvisa tydliga mönster när den sätts in i en större historisk kontext.

Det framstår i de historiska och arkeologiska källmaterialen och dateringarna som att tiden omkring 1100-talet var en sorts brytpunkt för hur människorna använde miljöerbjudanden och resurser i de höglänta landskapen i nordvästra Skåne. Förändringarna som skedde var emellertid en lång process, vilken fortsatte även under 1200-talet och vidare. Under 1100-talet byggdes också den första kyrkan i den sydvästra utkanten av närområdet som visar att en ny ordning rådde. Ny kunskapskänedom och teknologi tillsammans med nya sociala, politiska situationer, ökad befolkning, nya materiella och ekonomiska behov synliggjorde nya miljöerbjudanden i landskapet, och gav därmed landskapets olika ytor och attribut till synes flera nya meningspotentialer för människorna som levde och verkade där. Från en fokus på betesmarker, svedjebruk och ökande odlingsambitioner till en mer rationaliserad och effektiviserad användning av de tillgängliga råmaterialen, resurserna och möjligheterna i landskapet, går det på sätt och vis att säga att människorna i området med tiden hittade och lärde sig bemästra sin nisch i de skogstäckta och kuperade områdena. Förändringarna i landskapsutnyttjandet speglar den förändrade politisk-ekonomiska situationen och den framväxande kommersiella ideologin i Europa och i det danska 1100-talet som Peter Carelli har betonat (Carelli 2001). Den föreliggande studien visar således hur de nya materiella, kulturella och kommersiella behoven som uppstod under tidig medeltid förändrade människornas ekonomiska, kulturella och kognitiva sammanlänkning med ytor och resurser i landskapet.

Landskapets roll för framväxten av de medeltida bylandskapen och ekonomierna i det studerade området var närmast en huvudroll. Utan att bli för deterministisk går det att hävda att det var miljöernas och landskapets egenskaper, miljöerbjudanden och attribut som

möjliggjorde den historiska utvecklingen av näringarna i området, naturligtvis också speglades mänskliga sinnebilder, traditioner, kunskap, behov samt strategier för försörjning och resursuttag. Yttre omständigheter och nya kommersiella behov var avgörande för vilken riktning utvecklingen skulle ta, och de inre omständigheterna reflekterade i sin tur de yttre. Om inte miljöerna varit så rika på virke, torv, eller järnmalm hade situationen och utvecklingen i området varit en helt annan. Eftersom markerna heller inte var särskilt lämpade eller optimala för effektiva högvakastande jordbruk så som de bördiga, leriga slätterna i södra och västra Skåne, fanns inte samma möjlighet att i längden endast livnära sig på jordbruket så som i ett tidigt stadie av expansionen in i området.

Områdets nedgång av järntillverkningen efter 1500-talets topp och oroligheterna under 1600-talet är ytterligare ett talande exempel för vilken roll landskap kan spela i förändringar och utvecklingar som sker i samhällen. När mer effektiva metoder och råvaror med svensk gruvmalm och hyttor i stor utsträckning ersatte de äldre framställningsplatserna och myrmalmerna i nordvästra Skåne (Hechscher 1957; Strömberg 2008, s. 168) förändrades landskapen igen som en följd av att utnyttjandet av landskapets ytor och resurser förändrades. I stället blev norsk metallproduktion viktig för det dansk-norska riket under 1600-talet (t.ex. Christophersen 1974). Här går det att se detaljer som kan bidra med viss förståelse för situationer av platskontinuitet kontra diskontinuitet. Genom att studera olika tiders samhällen och deras sociala eller ekologiska behov tillsammans med vilka miljöerbjudanden människor har sett och använt sig av, borde det också kunna svara på vissa frågor om varför särskilda platser kontinuerligt används och andra inte. Även om traditionella, andliga eller politiska aspekter också är viktiga för hur eller varför en plats används över tid eller inte, är det kanske i stor utsträckning platsens egenskaper, erbjudanden och vilka behov dessa kan tillgodose som avgör hur användningen ser ut över tid. Såväl gällande behov som är sociala, ekonomiska eller ekologiska.

Den föreliggande studien visar att beslutsfattande på samhällsnivå påverkas och styrs av ekosystemens funktionalitet och kapaciteter. Sociala och ekonomiska förändringar av ytor i landskapet är beroende av den mänskliga uppfattningen och responsen på olika komponenter och attribut i miljön. Som Michael Kempf har påtalat går landskapets transformation hand i hand med sociokulturella förändringar, biologiska processer och mänskliga kognitiva responscykler till landskapets miljöerbjudanden och meningspotential. Mänskliga erfarenheter, uppfattningar och traditioner skapar ny mening som cementeras i det kollektiva

minnet och kulturen när landskapet får ny funktion och mening i interaktionen mellan människa och miljö (Kempf 2020).

Vad tillför analysen av miljöerbjudanden?

Perspektivet om miljöerbjudanden kan fungera som en kompletterande teoretisk metod för att få en större helhetlig förståelse för hur och varför landskapet har brukats som det har brukats i olika tider. Genom att studera vilka miljöerbjudanden som finns eller har funnits i ett landskap och som människor har använt sig av, relaterat till det historiska och arkeologiska underlaget, kan vi bättre förstå människors nischer och sammanlänkning med ytor, miljöer och landskap på olika platser och vid olika tidsperioder i den mänskliga historien. Därmed kan studier av miljöerbjudande hjälpa till att flytta teoretiska diskurser om definitionen av landskap och samhälle bortom begrepp som *natur* eller *kultur* som en dikotomi av två separata motpoler, och snarare se hur båda har reflekterat och reflekterar varandra i ett dialogiskt förhållande (se även t.ex. Heras-Escribano & De Pinedo-García 2018). Vidare finns det en stor potential för naturvetenskapliga metoder att användas för att förlänga de förståelser som humanistisk vetenskap kan bidra med om relationen mellan människa, samhälle, landskap och resurser.

Arkeologiska studier av landskap utifrån miljöerbjudanden kan bidra med en bredare förståelse för människors strategier för försörjning, och för kulturers mentala och kognitiva relationer till ytor, platser och resurser i landskapet. Det dialogiska samspelet mellan människa och landskap går bortom både en antropocentrisk och en naturdeterministisk syn, och gör att både miljön och kulturen formar och förändrar varandra ömsesidigt med responsen från den andre. Sedermera kan miljöerbjudande användas för att studera andra saker än försörjning och resursuttag, exempelvis vyer och kontroll över landområden, monuments belägenheter, befästningar, gravar eller andra kommunikativa signaler eller maktanspråk inåt mot lokalsamhället eller utåt mot omvärlden. Det blir tydligt att inte bara tillgång och efterfrågan styr marknad och samhälle, utan även de miljöerbjudanden som utgör förutsättningarna för dessa bör tas med i beräkningen.

Sammanfattning

Studien undersöker vilken roll landskapet och dess inneboende möjligheter, resurser och ekonomiska potential hade för förändringarna som ledde fram till ett medeltida samhälle i Skandinavien. Genom att belysa landskapets roll i förändringar som sker kan förståelsen av expansion och tillbakagång, ekonomiska strategier och rumslig organisation av landskapet breddas. För att synliggöra landskapets delaktighet i förändringsprocessen studeras hur

landscapsutnyttjande och resursuttag förändras mellan vikingatid och medeltid (ca. år 800–1300). En fallstudie görs över ett område i nordvästra Skånes skogsbygder mellan Örkelljunga och Skånes Fagerhult, som såg en agrar expansion och nykolonisation in i området under vikingatid och tidig medeltid. De undersökta lokalerna i området som används för studien är Östra Ringarp, Grisavad, Vårsjö Utmark och Bjärabygget som undersöktes i samband med E4-projektet i norra Skåne.

Som teoretisk utgångspunkt och metod för att studera landskapets ekonomiska möjligheter och förändringar i resursuttag används ett teoretiskt perspektiv om *affordance*, på svenska även kallat miljöerbjudande. Perspektivet om miljöerbjudanden används här för att studera vilka inneboende möjligheter och potential som finns i landskapets olika ytor, samt hur användandet och organisationen av landskapet rumsligt har förhållit sig till dessa under vikingatid och tidig medeltid.

Fallstudien visar att ekonomiska strategier för användandet av landskapets ytor förändrades i området mellan vikingatid och medeltid. I ett initialt skede låg ekonomisk fokus på djurbete och nyodlingar av odlingsbara jordarter i de kuperade skogsmarkerna. En brytpunkt syns i materialet under 1100- och 1200-talet, när bebyggelse tycks vara fast etablerad och järnframställning tar fart i området tillsammans med framställning av träkol, tjära och kvarndrift. Bilden som träder fram visar hur människornas kognitiva och kulturella relationer och sammanlänkning till landskapets ytor förändrades i området mellan sen vikingatid och tidig medeltid. Relationerna förändrades till följd av de nya ideal och framväxande kommersiella behov som fanns både lokalt och regionalt. Studien tydliggör landskapets viktiga roll i framväxten av det medeltida samhället, och visar hur människorna i området lärde sig att bemästra resursuttag och möjligheter i landskapet när nya och större behov uppstod, i takt med att ny teknologi och kunskap introducerades.

Referenslista

Litteratur

Ambrosiani, B. 2005. Kust och bebyggelse i vikingatid och medeltid. *Arkeologi och naturvetenskap*. S. 71–81.

Andersson, I. 1974. *Skånes historia [2] Senmedeltiden*. Stockholm: Norstedt.

Anglert, M., Larsson, S., Mogren, M., Söderberg, B. 2006. Att lägga ut diskursen i landskapet. I *Centraliteter. Människor, strategier och landskap*. (red.) Larsson, S. Stockholm. S. 13–50.

- Anglert, M (red.). 2008. *Landskap bortom traditionen: historisk arkeologi i nordvästra Skåne*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Anglert, M & Lagerås, P. 2008. Den stora berättelsen - ett landskap präglat av förändring. *Landskap bortom traditionen: historisk arkeologi i nordvästra Skåne*. S. 19–102.
- Anglert, M & Lagerås, P (red.). 2009. *Människorna och skogen: arkeologiska platser i Örskälljungatrakten*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Baker, A. R. H. 1992. Introduction: on Ideology and Landscape. *Ideology and Landscape in Historical Perspective. Essays on the meaning of some places in the past*. (red.) Baker, A. R. H & Biger, G. Cambridge.
- Bentz, E. 2008. *I stadens skugga: den medeltida landsbygden som arkeologiskt forskningsfält*. Diss. Lund: Lunds universitet.
- Berglund, Björn E. (red.). 1991. *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden: the Ystad project*. Copenhagen: Munksgaard.
- Bernro, H. 2021. *Comparing the past and the timeless - Landscape Use, Change, and Affordance in Central Blekinge, Sweden, Between the Iron Age and the Medieval Period*. Masteruppsats, Lunds universitet. Lund: Lunds universitet.
- Blom, K. A & Moen, J. 1991. *Byar och bönder*. Lund: Studentlitteratur.
- Boserup, E. 1977. *Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt*. Lund.
- Böcher, S. B. 1942. *Vandkraftens udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu: en erhvervsgeografisk undersøgelse*. Diss. Københav. : Univ.d 1942.
- Callmer, J. 1986. *To Stay or to Move. Some Aspects of the Settlement Dynamics in Southern Scandinavia in the Seventh to Twelfth Centuries A.D. with special Reference to the Province of Scania, Southern Sweden*. MLUHM 1985–1986.
- Callmer, J. 1991. The Process of Village Formation. I: Berglund, Björn E. (red.). *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden: the Ystad project*. Copenhagen: Munksgaard. S. 337–349.
- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda: kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Diss. Lund: Univ., 2001.
- Chapelot, J. & Fossier, R. 1985. *The Village and the House in the Middle Ages*. London.
- Charpentier Ljungqvist, F. 2015. *Den långa medeltiden: de nordiska ländernas historia från folkvandringstid till reformation*. Stockholm: Dialogos.
- Charpentier Ljungqvist, F. 2018. *Klimatet och människan under 12. 000 år*. Johanneshov: MTM.
- Christophersen, H. O. 1974. *"Hammerslag på hammerslag": fra jernverkenes historie i Norge*. Oslo: Grøndahl & Søns forlag.
- Connelid, P. 2002. Åker, toft och vång: landskapsförändringar i skånsk skogsbygd från vikingatid till cirka 1800. I: Carlie, A. (red.). *Skånska regioner: tusen år av kultur och samhälle i förändring*. Arkeologiska undersökningar, Skrifter 40. Riksantikvarieämbetet, Stockholm. S. 413–467.

- Cosgrove, D. & Daniels, S. 1992. Introduction: iconography and landscape. The iconography of landscape. I: Cosgrove, D & Daniels, S. (red.). *Essays on the symbolic representation, design and use of past environments*. Cambridge studies in historical geography 9. Cambridge.
- Cosgrove, D. E. 1998. *Social Formation and Symbolic Landscape. With a new introduction*. Madison.
- Duby, G. 1968. *Rural economy and country life in the medieval West*. London: Edward Arnold.
- Duby, G. 1981. *Krigare och bönder: den europeiska ekonomins första uppsving 600–1200*. Stockholm: Norstedt.
- Emanuelsson, U. 2005. *Ohävd - en nödvändig hävd*. Nyhamnsläge: Gyllenstiernska Krapperupstiftelsen.
- Englund, L-E. 1995. Skånska och halländska medeltida blästor: nya aspekter på gamla problem. *Medeltida danskt järn / Sven-Olof Olsson, redaktör*. S. 79–92.
- Ek, S. B. 1981. Bonden, makten och möllan. *Skånska vattenkvarnar och vädermöllor*. I Åke Werdenfels (red.). S. 7–35.
- Epperlein, S. 1993. *Waldnutzung, Waldstreitigkeiten und Waldschutz in Deutschland im hohen Mittelalter*. 2. Hälfte 11. Jahrhundert bis ausgehendes 14. Jahrhundert. Vierteljahrsschr. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. Beih. 109. Stuttgart.
- Fallgren, J-H. 1993. *The Concept of the Village in Swedish Archaeology [Elektronisk resurs]*. Svenska Arkeologiska Samfundet. <http://dx.doi.org/10.37718/CSA.1993.06>
- Fallgren, J-H. 2006. *Kontinuitet och förändring: bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e Kr = Continuity and change : settlement and society on Öland 200-1300 AD*. Diss. Uppsala : Uppsala universitet, 2006.
- Forenius, S., Willim, A., Grandin, L. 2005. Medeltida blästbruk vid Bredabäck: E4-projektet i Skåne, område E4:31. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Gibson, J. J. 1986. *The ecological approach to visual perception*. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Gooch, J. W. 2007. Tar. I: Gooch, Jan W. (red.) *Encyclopedic dictionary of polymers Vol. 2 N-Z*. New York: Springer.
- Gramsch, A. 1996. Landscape Archaeology: of Making and Seeing. *Journal of European Archaeology*. Volume 4. 1996. Glasgow.
- Grøngaard Jeppesen, T. 1981. Middelalderlandsbyens opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder. *Fynske studier XI*. Odense Bys Museer. Odense.
- Heckscher, E. F. 1957. *Svenskt arbete och liv: från medeltiden till nutiden*. Stockholm: Bonnier.
- Hennius, A. 2018. Viking Age tar production and outland exploitation. *Antiquity*. 92:365, 1349–1361. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-367333>.
- Heras-Escribano, M & De Pinedo-García, M. 2018. Affordances and Landscapes: Overcoming the Nature–Culture Dichotomy through Niche Construction Theory. *Front. Psychol.* 8:2294. doi: 10.3389/fpsyg.2017.02294.

- Hirsch, E. 1995. Landscape: Between Place and Space. *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Place and Space*. (Red.) O’Hanlon, M. & Hirsch, E. Oxford.
- Holmgren, K. 2005. Klimatet, människan och samhället. *Arkeologi och naturvetenskap*. S. 33–48.
- Hägerstrand, T. 1991. Landskapet. Landet som trädgård. *Om tidens vidd och tingens ordning. Texter av Torsten Hägerstrand I* Carlestam, G. & Sollbe, B (red.). Stockholm.
- Håkansson, A. 2017. *Bebyggelsehierarkier och bylandskap: om övergången mellan vikingatid och tidig medeltid ur ett halländskt perspektiv*. Diss. Lund: Lunds universitet, 2017.
- Jönsson, L & Persson, L. 2008. *Det organiserade landskapet*. Malmö: Malmö kulturmiljö
- Karlsson, C. 2015. *Förlorat järn: det medeltida jordbrukets behov och förbrukning av järn och stål*. Diss. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet, 2015.
- Kempf, M. 2020. ‘From landscape affordances to landscape connectivity: contextualizing an archaeology of human ecology’, i *Archaeological and Anthropological Sciences*, 12(8), doi: 10.1007/s12520-020-01157-4.
- Knarrström, A. 2004. En sentida skogsgård vid Vårsjö - kol, tjära och odling. Område E4:34A, Örkelljunga-länsgränsen. E4-projektet i norra Skåne. Riksantikvarieämbetet UV Syd, Dokumentation av fältarbetsfasen 2004:4.
- Knarrström, A. 2008. Torpet Rosts Täppa. I: Anglert, M & Lagerås, P (red.). 2009. *Människorna och skogen: arkeologiska platser i Örkelljungatrakten*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Knight, J. 2013. *Development of palimpsest landscapes*. School of Geography, Archaeology & Environmental studies. University of Witwatersand.
URL: <https://serc.carleton.edu/68942>
- Larsson, Stefan. 2006. Den mänskliga staden. I: Larsson, Stefan (red.). *Nya stadsarkeologiska horisonter*. 1. [uppl.] Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Lagerås, P., Bartholin, T. 2003. Fire and stone clearance in Iron Age agriculture: new insights inferred from the analysis of terrestrial macroscopic charcoal in clearance cairns in Hamneda, southern Sweden. *Vegetation History and Archeobotany* 4: 223–234.
- Lagerås, P. 2007. *The ecology of expansion and abandonment: medieval and post-medieval agriculture and settlement in a landscape perspective*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet
- Lagerås, P., Olsson, M., Wallin, L. 2000. Röjningsrösens utseende och ålder: resultat från E4-projektet i norra Skåne. I: Ersgård, L. (red.) *Människors platser: tretton arkeologiska studier från UV*, 167–184. Arkeologiska undersökningar, Skrifter 31. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Larsson, S (red.). 2006. *Centraliteter: människor, strategier och landskap*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Lihammer, A. 2007. *Bortom riksbildningen: människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien*. Diss. Lund: Lunds universitet, 2007.
- Magnusson, G. 1995. Järnmöllan i Tvååker - en teknisk innovation i Danmarks bergslag? *Medeltida danskt järn / Sven-Olof Olsson, redaktör*. S. 52–63.

- Myrdal, J. 1985. *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000–1520*. Nordiska Museets handlingar 105. Stockholm.
- Näsman, U. & Roesdahl, E. 1993. Jernalder og vikingetid. Yngre germansk jernalder og vikingetid. I: Hvass, S. & Storgaard, B (red.). *Da klinger i muld... 25 års arkæologi i Danmark*. Århus.
- Myrdal, Janken (red.). 1999. *Det svenska jordbrukets historia [Bd 2] Jordbruket under feodalismen: 1000–1700*. Stockholm: Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg.
- Olsen, Bjørnar. 1997. *Fra ting til tekst: teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Pamp, Bengt. 1983. *Ortnamn i Skåne*. Stockholm: AWE/Geber.
- Porsmose, E. 1988. Middelalder o. 1000–1536. I: Bjørn, C. (red.). *Det danske landbrugs historie 1. Oldtid til middelalder*. Odense.
- Postan, M. M. 1972. *The Medieval Economy and Society. An Economic History of Britain in the Middle Ages*. The Pelican Economic History of Britain 1. London.
- Rahbek Pedersen, T. 2004. *Odlingsbeskrivningar – Spannmål. Höstvete, råg, rågvete, speltvete, vårvete, korn och havre*. Ekologisk växtodling. Jordbruksverket.
- Rösener, W. 1992. *Peasant in the Middle Ages*. Polity Press, Oxford.
- Salzman, K. 2001. *Inget landskap är en ö. Dialektik och praktik i öländska landskap*. Lund.
- Schama, S. 1996. *Landscape and memory*. London.
- Schmidt Sabo, Katalin. 2005. *Den medeltida byns sociala dimensioner*. Diss. Lund: Lunds universitet, 2006.
- Schmidt Sabo, K & Söderberg, B. 2019. Byns vara eller icke vara, är det frågan? By och bebyggelse i sydvästra Skåne 400–1800 e.Kr. *In Situ Archaeologica* vol. 13, s. 5–54.
- Selander, S & Kress, G. R. 2010. *Design för lärande: ett multimodalt perspektiv*. Stockholm: Norstedt.
- Simonsson, K. 2016. *Rya kyrka*. Lunds stift. Kulturhistorisk karaktäristik och bedömning. Helsingborg: Svenska kyrkan.
- Skansjö, S. 1983. *Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid. Skånsk senmedeltid och renässans*. Lund.
- Skansjö, S. 1997. Örkelljunga-Fagerhult under medeltid och 1600-tal. I: Wallin, L., Olsson, M., Connellid, P., Karsten, P., Knarrström, B., Lagerås, P., Mattisson, A., Olsson, M., Skansjö, S. *Arkeologisk utredning från Örkelljunga till länsgränsen. Särskild arkeologisk utredning steg 1, väg E4, förbi Örkelljunga (Eket-värsjö) och förbi Fagerhult (Värsjö-köphult) samt väg 24, delen Bälinge-Västra Spång, Skåne*, S. 58–87. Riksantikvarieämbetet, UV Syd Rapport 1997:58.
- Skansjö, S. 2010. *Skånsk skogsbygd under äldre historisk tid*. Lund: Riksantikvarieämbetet.
- Sporrong, U. 1994. Om begreppet landskap. I: Jensen, R. (red.). *Odlingslandskap och fångstmark. En vänbok till Klas-Göran Selinge*. Stockholm
- Strömberg, B. 2008. *Det förlorade järnet: dansk protoindustriell järnhantering*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Svensson, E. 2016. Iscensättning av utmarksbruk – en innovationshistoria. I: Gustin, I, Hansson, M, Roslund, M, Wienberg, J (red.). *Mellan slott och slagg: vänbok till Anders Ödman*. Lund: Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.

Söderberg, J. 1992. *Livsmedelsförsörjningen genom tiderna*. Jordbruket. Sveriges nationalatlas. Höganäs.

Thomas, J. 2001. Archaeologies of Place and Landscape. I: Hodder, I. (red.). *Archaeological Theory Today*. Cambridge.

Thomasson, J. 2005. Bönderna och bybildningen. Aspekter kring formeringen av den feudala bondeklassen. I: Mogren, M (red.). *Byarnas bönder. Medeltida samhällsförändring i Västskåne*. Riksantikvarieämbetet, ss. 44–139.

Webster, D. S. 1999. The concept of affordance and GIS: a note on Llobera (1996). *Antiquity*, 73, 915–917.

Wedberg, V. 1981. *Sven Nöjds studier i tidig nordskånsk järnhantering med inledande beskrivning över det skånsk-halländska järnområdet*. Stockholms universitet. Inst. för arkeologi.

Wedin, M. 2004. *Skandinavian metsäsuomalaiset*. Falun: Finnbygden.

Welinder, S. 1992. *Människor och landskap*. Aun 15. Societas archaeologica Upsaliensis. Uppsala.

Welinder, S. 1993. *Miljö, kultur och kulturmiljö*. Stockholm.

Welinder, S. 2003. *Skogsfinnarna i den svenska maktstaten. Lokalhistoria, etnicitet och landskap*. Stora Skedvi.

Ödman, A. 1995. Skånes borgar. I: Mogren, M. & Wienberg, J. (red.) *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 17. Stockholm 1995. S. 31–44.

Ödman, A. 2009. Från obygd till bygd: medeltida kolonisation, produktion och administration i norra Skåne. I: Mogren, M, Roslund, M, Sundnér, B & Wienberg, J (red.). *Triangulering: historisk arkeologi vidgar fälten*. vol. Lund studies in historical archaeology. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.

Internet

Fornsök, 2021. Riksantikvarieämbetet.

<https://app.raa.se/open/fornsok/>

Jordartskarta, 2021. Sveriges geologiska undersökning. <https://www.sgu.se/en/products/maps/map-generator/>

Historiska kartor, Lantmäteriet, 2021.

<https://www.lantmateriet.se/sv/Kartor-och-geografisk-information/Historiska-kartor/>